

BYMARSK OG GÆST

By, marsk og geest 25

Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget 2013

Indhold

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og Innovationsstyrelsens retningslinier.	Forord af Flemming Just s. 07
Redaktion: Mette Højmark Søvsø, Søren Mulvad, Bo Ejstrud, Gudrun Gormsen, Flemming Just, Niels Algren Møller, Morten Søvsø.	<i>Michael Alrø Jensen</i>
Layout: Kirk & Holm.	Udgravningerne i Sct. Nikolajgade – Nyt om Ribes markedsplads i det 9. og 10. århundrede s. 09
Tryk: PE-offset	The excavations in Sct. Nicolaj Street – New results from Ribe’s marketplace during the 9th and 10th century s. 26
Copyright: 2013 Forlaget Liljebjerget	<i>Lisbeth Imer, Maria Knudsen og Morten Søvsø</i>
Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i 1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.	Ribe-stenen s. 29
Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene 1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Liliebierget udi Ribe“. Om disse bogudgivelser og trykkeriet se By, marsk og geest 10, 1998.	The Ribe Runestone s. 38
ISBN 978-87-89827-40-7 ISSN 0905-5649	<i>Katrine Berg Pedersen</i>
Illustration på forsiden: Højmiddelalderens grave på Lindegården i Ribe, s. 65.	1200-tallets ærkebisperstridigheder i lokalt perspektiv – Ribebisperne under opgøret mellem kirke og konge s. 41
Illustrationer på bagsiden: Blymodel til spænde, se s. 16, ribestenen, se s. 31, skånemarkedet, se s. 53, plankekiste fra Lindegården, se s. 67, familien Hyphoff i silhouet, se s. 80.	The archbishop’s conflicts during the 13th century viewed from a local perspective – Ribe’s bishops during the clashes between the church and king . s. 60
Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.	<i>Bente Grundvad</i>
	Højmiddelalderens grave på Lindegården i Ribe s. 63
	The High Middle Age burials from Lindegården in Ribe s. 72
	<i>Jan Tuxen</i>
	En silhuettør kommer til byen – identifikation af en samling silhuetportrætter s. 75
	A silhouette artist comes to town – the identification of a silhouette portrait collection s. 86

Forord

I 1989 udkom det første nummer af *By, marsk og geest*. Undertitlen var *Årsberetning 1988*. Den antikvariske Samling i Ribe. Hovedtitlen blev valgt, fordi byen, marsklandet og det lidt højere liggende gestland var museets arbejdsmark. Undertitlen var ikke så præcis, for beretningsdelen indsnævrede sig til en enkelt side med en oversigt over ansatte og økonomien. I stedet for en årsberetning var der derimod fra begyndelsen tale om at publicere videnskabelige artikler præget af stor indsigt og med et naturligt fokus på byarkæologi. Her havde Ribe jo netop i 1970'erne og 80'erne bragt sig afgørende i front i Danmark, bl.a. med fundet af det allertidligste Ribe fra begyndelsen af 700-årene.

Forsiden bar et billede af den enøjede og vise Odin, og bagsiden en gengivelse af et andet fund, nemlig en fransk falkonér fra 1300-tallet. Så havde både vikingetiden og middelalderen hver fået sin del, og meget passende var det også både Stig Jensen og Per Kristian Madsen, der stod som underskrivere af forordet. De ville med det ny skrift gerne skabe en levedygtig tradition med vægt på det faglige indhold, „for vi tror på, at museumsarbejdet og forskningen er uløseligt forbundne“.

Nu er vi kommet til 25. årgang af *By, marsk og geest*, og man kan i høj grad konstatere, at den linje, som de to initiativtagere for et kvart århundrede lagde, har været fulgt lige siden. Som et resultat heraf er årbogen nu optaget på Forsknings- og Innovationsstyrelsens såkaldte autoritetsliste, hvor anerkendte tidsskrifter kan optages efter vur-

dering af en faggruppe. Det er det eneste tidsskrift udsendt af et museum, som er optaget på listen, og det forpligter naturligvis. Det kræver en omhyggelig fagbedømmelse, og at tidsskriftet til stadighed er attraktivt at skrive i, også for fagfolk uden for Sydvestjyske Museer.

Med en forestående 25. årgang på vej har der været en god anledning til at stoppe op og evaluere indhold og form. Det har ført til, at vi nu har givet *By, marsk og geest* et helt nyt layout, der afspejler et nutidigt designsprog. Indholdsmæssigt har vi valgt at styrke fagligheden endnu mere. Hidtil har *By, marsk og geest* været en årbog for Sydvestjyske Museer. Nu gør vi det til et decideret tidsskrift med undertitlen *Kulturhistorisk tidsskrift for Sydvestjylland*. Samtidig har vi udvidet redaktionen med gode kolleger fra nabomuseer, og vi har også styrket fagfællebedømmelsen, således at der nu er tale om dobbelt-blind bedømmelse, dvs. at de eksterne bedømmere ikke kender forfatterens identitet og omvendt. Fagligt fokus bliver arkæologiske og historiske artikler omhandlende perioden før ca. 1850.

Samtidig hermed begynder Sydvestjyske Museer at udgive en populærvidenskabelig årbog med titlen *Levende viden*. Det vil bringe historier fra hele Esbjerg og Fanø kommuner og omfattende alle tider.

Vi håber, læserne vil tage godt imod det 'nye' *By, marsk og geest*.

Flemming Just
Museumsdirektør

Udgravningerne i Sct. Nicolaj Gade

Nyt om Ribes markedsplads i det
9. og 10. århundrede

Af Michael Alrø Jensen

Ved renoveringen af Sct. Nicolaj Gade i 2010 og 2011 blev et af de hidtil største sammenhængende arealer (190m²) af Ribes markedsplads afdækket umiddelbart under eksisterende gadeniveau. Ved den efterfølgende undersøgelse kunne den allerede kendte parcelstruktur iagttages, og der blev udtaget prøver til naturvidenskabelige dateringer af markedspladsens yngste forseglede lag. Tilsammen har det givet bemærkelsesværdig ny viden om markedspladsens udvikling. Det har været muligt i kraft af tidligere undersøgelser at påvise en høj grad af stabilitet i markedspladsens organisering, men undersøgelsens vigtigste resultat var imidlertid dateringen af den yngste stratigrafi, hvorved der kunne påvises en kontinuerlig urban aktivitet på stedet til og med det 10. årh. Dermed lukkes hullet i Ribes tidlige historie, og der åbnes for nye forståelser af Ribes udvikling i vikingetid og tidlig middelalder.

Indledning

I forbindelse med renoveringen af Ribe Kunstmuseum i 2009 ønskede Esbjerg Kommune at renovere Sct. Nicolaj Gade med granitbelægning og samtidig etablere en brolagt forplads til kunstmuseet. Projektet, der desuden omfattede renoveringen af en stor del af gadens ledningsføringer, planlagdes i to etaper. I 2010 renoveredes fra Saltgade til kunstmuseet med tilhørende forplads, og i 2011 renoveredes den resterende del af gaden indtil Odins Plads.

Situationen i Sct. Nicolaj Gade er arkæologisk mere kompliceret end ved lignende gaderenoveringer syd for Ribe Å, hvor gaderne som oftest har fungeret siden den tidlige middelalder. Sct. Nicolaj Gade er

et yngre gadeforløb, der skærer sig tværs igennem et stort antal værkstedspareller tilhørende det 8. og 9. århundredes markedsplads med komplicerede og meget fundrige kulturlag. Disse lag er særegne i Danmark og er af international betydning. Anlægsarbejdet blev derfor overvåget af Sydvestjyske Museer.

Formålet med undersøgelserne i 2010 og 2011 var at belyse markedspladsens yngste historie og om muligt datere de yngste lag ved hjælp af naturvidenskabelige dateringsmetoder. Spørgsmålet om markedspladsens ophør er central for forståelsen af Ribes udvikling i den sene vikingetid og tidlige middelalder. Det har hidtil ikke været

Fig. 1.

Sct. Nicolaj Gade (tidligere Tangegade) på udsnit af Den Kgl. Generalvejkommisions kort over Ribe by fra 1797.

The location of Sct. Nicolaj Gade (earlier Tangegade) as seen on a map of Ribe from 1797.

muligt på baggrund af det arkæologiske fundmateriale at påvise det 10. århundredes Ribe, og det har derfor været et åbent spørgsmål, hvorvidt der var kontinuitet mellem markedspladsen og middelalderbyen (Bencard 2010, s. 7).

Områdets topografi og historiske baggrund

Sct. Nicolaj Gade, tidligere Tangegade, er en 250 m lang NV-SØ orienteret gade, der omtrentlig følger det nordlige forløb af Ribe Å. Gaden ses på Resens Atlas fra o. 1675 og på Den Kgl. Generalvejkommisions kort over Ribe by fra 1797, hvor den forbinder Nørre Port med landsbyen i Tange. På Resens Atlas er vejforløbet ubebygget, men på Den Kgl. Generalvejkommisions kort er den vestligste del af Tangegade bebygget ud mod gaden, mens områderne bag og øst for bebyggelsen ligger hen som haver. Vejforløb går sandsynligvis tilbage til midten af det 13. århundrede, hvor det pga. åens opstemning ikke længere var muligt at benytte det ældre overfartssted i forlængelse af Badstuegade. Trafikken fra Tange By og Sankt Nicolaj sognekirke og nonnekloster var derfor nødsaget til gå over åen ved Nørre Port (Søvsø 2010b s. 52 ff.). Området

omkring Saltgade betegnes i det 14. århundrede ofte som „suburbium“, altså forstaden (Kinch 1869, s. 507). Ved Nørre Ports nedrivning i 1843 og den efterfølgende industrialisering af Ribe tog udviklingen til i den nordlige bydel omkring Sct. Nicolaj Gade. Dette skete først i form af beboelse og senere i form af industri, indtil områderne syd og nord for gaden var fuldt bebyggede i første halvdel af det 20. århundrede (Toftgaard 2010, s. 19ff).

Sct. Nicolaj Gade har i dag sit højeste punkt ud for Ribe Kunstmuseum, ca. 6,5 m o. DNN, hvorfra den falder jævnt mod sydøst og nordvest til henholdsvis 5,45 m foran Museet Ribes Vikinger og ca. 5,25 m ved Sct. Nicolaj Gade 2. Det oprindelige landskab er veldokumenteret fra Kunstmuseet til Odins Plads, mens forholdene er mere usikre i den nordligste del af gaden. Landskabet før markedspladsens etablering havde sit højeste punkt under Odins Plads og Museet Ribes Vikinger, hvor undergrunden ligger 5 til 6 m o. DNN. I Sct. Nicolaj Gade ligger undergrunden 3–4 m o. DNN frem til Sct. Nicolaj Gade 6B (se fig. 2), hvorfra den falder mod nord og nordøst. Fra Sct. Nicolaj Gade 6A ligger undergrunden under 2,5 m o. DNN (Feveile 2006a, s. 17ff.), og det har hidtil været antaget, at markedspladsen ikke strakte sig ud i områder, der lå lavere end 2,5 m.

Undergrundssandet, der består af brungul hedeslettesand, overlejres af et som regel lysegråt og ca. 10 cm tykt blegsandslag. Dette overlejres igen af et oprindeligt muldlag, der udgjorde terrænoverfladen ved markedspladsens etablering. I den sydlige del af Sct. Nicolaj Gade, fra Ribe Kunstmuseum til Odins Plads, overlejres muldlaget af et gult fygesandslag. Fygesandslaget, der blev aflejret omkring Kristi fødsel, varierer i tykkelse fra få centimeter til over en halv meter, hvor det er kraftigst. Fygesandslaget overlej-

res af et tyndere muldlag, der har udgjort terrænoverfladen ved markedspladsens etablering (Feveile 2006a, s. 21ff). Det oprindelige terræn, hvorfra markedspladsen blev etableret, har altså nogle steder ligget en del højere end toppen af undergrundssandet.

Tidligere arkæologiske undersøgelser

Siden markedspladsen blev erkendt ved den første udgravningskampagne i Kunstmuseets have fra 1970–76, har Den antikvariske Samling under skiftende antikvarer og inspektører udført en lang række undersøgelser i Ribes nordvestlige bydel mellem Ribe Å og Tved Å. Blandt de betydeligste er: Dommerhaven (1974), Kunstmuseets have (1975), Sct. Nicolaj Gade 8 (1986) og Posthuset (1990–91) (Feveile 2006a, s. 13). Artiklen skal ikke komme nærmere ind på disse udgravninger med undtagelse af sidstnævnte, der er central i forståelsen af markedspladsens organisering og udvikling. Her blev der gjort observationer af grøfter og hegnforløb, som i kombination med iagttagelser gjort ved ældre udgravninger danner baggrunden for Claus Feveiles rekonstruktion af markedspladsens parcelstruktur i det 8. og 9. århundrede. Feveiles arbejde har, med kulminationen i *Ribe Studier* fra 2006, resulteret i den til dato største sammenhængende bearbejdning af Ribes udstrækning og udvikling i det 8. og 9. århundrede.

En af Feveiles hovedkonklusioner var, at der inden for det nutidige Ribe ikke eksisterede væsentlige arkæologiske levn efter markedspladsen og den tilhørende bebyggelse fra anden halvdel af det 9. århundrede og indtil midten af det 11. århundrede, hvor de første bebyggelsestyper optræder syd for Ribe Å. Han opstillede tre scenarier som forklaring på sine iagttagel-

ser: 1. De manglende arkæologiske spor skyldtes tilfældigheder eller metodiske problemer ved de gældende oldsagstypologier. 2. Ribe forsvandt eller flyttede til en lokalitet uden for det nuværende byområde. 3. Funktioner relateret til handel og håndværk flyttede uden for byen, mens den fortsat fungerede som kirkeligt centrum (Feveile 2006a, s. 52 ff.). Senere mente Feveile, at de manglende arkæologiske spor afspejler den reelle situation efter midten af 9. århundrede, og at markedspladsens forsvinden skyldtes en generel destabilisering af Nordsøområdet i kølvandet på det frankiske kejserriges deling i 840 (Feveile & Søvsø 2010, s. 38 ff.). Markedspladsens forsvinden står i modsætning til de skriftlige kilder, hvor Ribe for første gang nævnes i *Vita Anskarii* fra 870, der beretter om Ansgars missionsvirksomhed i byen halvandet årti tidligere. Ribe nævnes desuden i flere tyske dokumenter fra det 10. århundrede og endeligt af Adam af Bremen i 1070'erne (Nielsen 1985, s. 13).

En mulig forklaring på det modstridende forhold mellem de arkæologiske og de skriftlige kilder blev frembragt ved de første udgravninger af Lindegården syd for domkirken i 2008–2009. Her fandtes 18 kristne grave, hvoraf det var muligt at kulstof-14 datere flere af skeletterne. Kulstof-14 dateringerne i kombination med de øvrige arkæologiske iagttagelser sandsynliggjorde, at der blev foretaget kristne begravelser ved domkirken fra midten af det 9. århundrede og med sikkerhed indtil midten af 11. århundrede (Søvsø 2010a, s. 159–163). Det tydede da på, at Ribe efter markedspladsens forsvinden fortsat havde fungeret som et kirkeligt center (Feveile & Søvsø 2010, s. 44).

Sct. Nicolaj Gade havde indtil 2010 i modsætning til de tilstedende matrikler kun været genstand for mindre arkæologiske undersøgel-

ser. I 1990 blev der udført en mindre undersøgelse i forbindelse med en fjernvarmereparation foran Sct. Nicolaj Gade 14 (ASR 963), og i 1993 blev der foretaget en mindre undersøgelse (ASR 1084) i forbindelse med udskiftningen af belægningen i den sydligste del af Sct. Nicolaj Gade. Anlægsarbejdet berørte kun i beskedent omfang væsentlige arkæologiske lag. Tilsvarende ar-

bejder foregik i den nordlige del af gaden i slutningen af 1980'erne, men uden at arbejdet blev fulgt af arkæologer.

Den arkæologiske undersøgelse

Den arkæologiske undersøgelse under første etape blev indledt d. 27. april 2010 og afsluttet d. 28. juni

2010 under ledelse af arkæolog Sarah Qvistgaard med deltagelse af museumsinspektør Claus Feveile. Anden etape blev indledt d. 18. juni 2011 og afsluttet d. 18. november 2011 under ledelse af arkæolog Michael Alrø Jensen. Undersøgelserne i felt M20 skete med deltagelse af museumsinspektør Morten Søvsø samt arkæologerne Sarah Qvistgaard, Anders Chr. Christensen og Maria Knudsen. Amatørrarkæolog Flemming Gadgaard assisterede og afsøgte feltet med metaldetektor. Soldningen af kulturlagene blev primært udført af amatørrarkæologerne Verner Hansen, Inge Rüsck og Flemming Gadgaard.

Esbjerg Kommune er meget bevidst om de økonomiske udgifter forbundet med at grave i kulturlagene under Ribe. Derfor er gaderenoveringerne tilrettelagt på en måde, hvor de eksisterende ledningstraceer til kloak, fjernvarme og vand i størst muligt omfang genbruges til de nye ledningsføringer, og indgrebene i uforstyrrede kulturlag begrænses mest muligt. Arbejdet foregik i praksis ved, at gravemaskinen gravede sig ned til den gamle kloak, som blev udskiftet med nye PVC-rør til henholdsvis regn- og spildevand. På grund af separeringen af regn- og spildevand var de eksisterende ledningstraceer ikke altid tilstrækkelige, og de måtte udvides i mindre grad. Hvor udvidelsen gik i intakte lag, blev jorden taget fra til vandsoldning i sække á 1 m³ for at sikre genstandsfundene og spare tid i feltfasen. Før de nye rør blev lagt, overtog arkæologen kloakgrøften og foretog en afrensning af den ene profil samt kloakgrøftens bund. Efter endt afrensning blev profilerne systematisk fotoregistreret og udvalgte partier blev tegnet i målestok 1:20.

Der blev ved første etape anlagt 18 felter (se fig. 2) i forbindelse med tracegravningen til kloak og vand, mens der ved anden etape anlagdes

Fig. 4.

Typisk udgravningssituation ud for Sct. Nicolaj Gade 4.

The general excavation conditions as seen in front of Sct. Nicolaj Gade 4.

27 felter (se fig. 3) hovedsageligt i forbindelse med gravningen af kloaktraceet. Hvor der var bevaret væsentlige kulturlag, blev felterne anlagt i en længde af ca. tre meter svarende til længden af et kloakrør. Feltgrænserne og evt. arkæologiske anlæg i bunden af kloakgrøfterne blev under anden etape indmålt med GPS.

Undersøgelsens hovedfelt (M20) blev anlagt under anden etape. Anlægsarbejdet blev indledt ved en afgravning af gaden for fundering af den nye belægning over en strækning på 31 m fra Ribe Kunstmuseum og forbi Posthuset (i alt 190 m²). Det stod hurtigt klart, at der var bevarede kulturlag umiddelbart under den fungerende belægning, og anlægsarbejdet blev derfor stoppet, så der kunne foretages en arkæologisk undersøgelse. Denne bestod af en minutøs afrensning af hele fladen efterfulgt af fotoregistrering og opmåling. Der blev herefter udgravet til to rendestensbrønde (60 x 60 cm og 1 m dybe) ved den sydlige feltkant. Med undtagelse af udskiftningen af den eksisterende vandledning blev feltet friholdt for yderligere graveaktivitet. De øvrige dele af gaden blev ligeledes afgra-

Fig. 2.

Fig. 2. Første etape. Felternes omtrentlige placering er markeret med rød. De rekonstruerede parceller med grå. Efter Feveile 2006a.

The first excavations. The approximate location of the trench is marked in red and the reconstructed plots are marked in grey.

Fig. 3.

Anden etape. Felterne er markeret med lysrød. De rekonstruerede parceller med grå. Efter Feveile 2006a.

The second excavations. The trenches are marked in red and the reconstructed plots in grey.

Fig. 5.

Udgravningssituationen i felt M20 ud for Posthuset. De afdækkede parceller afrensnes og registreres.

The excavation of trench M20 in front of the post office. The uncovered plots being cleaned and recorded.

vet forud for tracegravningen, men uden at maskinerne gik under den eksisterende vejkasse.

Det oprindelige landskab

Der blev ved første etape gravet under de menneskeskabte aflejringer i tre felter; M1, M7 og M8. I den sydlige del af felt M1 var det oprindelige terræn bevaret i form af et 10 cm tykt, lysegråt muldlag, hvis top lå 2,67 m o. DNN. Herunder lå et lyst gråligt blegsandslag, der gradvist gik over i gulbrunt undergrundssand. Undergrundssandets top lå 2,4 m o. DNN. I den nordlige del af felt M1, hvor kloakgrøften var dybest, nåede den ikke under kulturlagene.

I felt M7 var vækstzonen bortgravet, og kulturlagene lå direkte på undergrundssandet ca. 3,44 m o. DNN. I M8 var størstedelen af det oprindelige terræn også afgravet, hvilket kom til udtryk i en skarp overgang mellem organiske kulturlag og undergrundssandet, hvis top lå ca. 4 m o. DNN.

På baggrund af undergrundsagttagelserne synes det oprindelige

terræn under den nordlige del af Sct. Nicolaj Gade at være forholdsvis kuperet efter sydvestjyske forhold. Det oprindelige landskab stiger minimum 1,6 m i området mellem Sct. Nicolaj Gade 5 og Sct. Nicolaj Gade 6B. Der blev ikke gravet til undergrund syd for Sct. Nicolaj Gade 6B, men ved udgravningerne i Kunstmuseets kælder (ASR 15) blev undergrunden registreret 3,6 m o. DNN. Det oprindelige landskab under den nordlige del af Sct. Nicolaj Gade synes altså at have sit højeste punkt i området ved Sct. Nicolaj Gade 6B, hvorfra det falder jævnt mod SØ og forholdsvis brat mod NV.

Der blev under anden etape gravet til undergrund i felterne M31, M32, M42, M43, M44, M45 og M46. Fra felt M22 til felt M30 gik kloaktracéets bund ikke under blegsandslaget. Det overliggende fygesandslag kunne følges kontinuerligt i kloaktracéets profiler fra felt M22 til M32, hvorefter laget var fjernet af moderne nedgravninger. Fygesandslaget var derefter stedvist bevaret i felt M39 og M41. Lagets top steg jævnt fra kote 3,8 m o. DNN i felt M22 til 4,2 m i felt M31. Et andet og yngre fygesandslag, der kun var få cm tykt og adskilt fra det ældre ved en tynd væksthzone, kunne følges i felt M27, M28 og M29. Det var ikke muligt med sikkerhed at påvise væksthorisonten over fygesandslaget. Forudsat at fygesandslaget ikke var afgravet i betydeligt omfang, må terrænoverfladen ved markedspladsens etablering have ligget 4 til 4,5 m o. DNN i den sydlige del af Sct. Nicolaj Gade.

De ældste kulturlag – det 8. århundrede

I felterne M1, M7 og M8 bestod de ældste kulturlag af kompakte organiske lag med et højt indhold af træ, kviste og strå. Lagene indeholdt spor af glasperleproduktion

i form af råmateriale og glasaffald foruden glasperler. De nedre organiske kulturlag var i alle tre felter overlejret af typiske markedspladslag dvs. meget tynde og forskelligartede lag af aske, sand, trækul og organisk materiale fra forskellige håndværks- og bebyggelsesaktiviteter. Disse lag blev observeret i stort set alle felter under første etape og strakte sig med sikkerhed indtil det nordvestre hjørne af Sct. Nicolaj Gade 3, men undergrundsniveaue og kulturlagenes tykkelse taget i betragtning, er det sandsynligt, at markedspladsen strækker sig helt til Saltgade. Sikkert er det, at markedspladsen strækker sig ud i det lavtliggende område mod nord, hvor det oprindelige landskab ligger under 2,5 m.

Ved anden etape kunne markedspladsen følges kontinuerligt i kloaktracéets profilvægge fra felt M21 til M30. I felt M21 var de arkæologiske lag næsten totalt destrueret af nyere tids nedgravninger. Den kraftigste lagserie blev registreret i felt M22, hvor der var intakte kulturlag fra kote 4,71 – 3,84 m o. DNN. Kulturlagenes tykkelse aftog derefter jævnt mod syd i takt med det faldende terræn og det stigende undergrundsniveau. I felt M29 var der intakte kulturlag fra kote 4,22 – 3,86 m o. DNN. I de efterfølgende felter blev kulturlagene bevaring stadig mere sporadisk og tyndere, og i felt M31 var der bevaret fladedækkende kulturlag fra 4,18 – 4,03 m o. DNN. I den sydlige del af feltet var kulturlagene ikke længere stratificerede, men bestod blot af ét homogent lysebrunt sandlag. Fra felt M32 var der ikke længere bevaret fladedækkende kulturlag.

I kloaktracéets profilvægge lå der over markedspladslagene en forholdsvis kraftig vejopbygning fra nyere tid. Den generelle fundsammensætning i kloaktracéet tyder på en stratigrafi bestående af lag fra markedspladsens ældste faser

direkte overlejret af lag fra nyere tid. Der optræder kun ganske få middelalderlige skår i form af gråvare og glaseret rødgods. Indholdet af yngre glaseret rødgods, stentøj og fajance er væsentligt højere, skønt nyeretidslagene blev forsøgt frasorteret. Hovedparten af det øvrige fundmateriale kommer fra forskellig værkstedsaktivitet som kammageri, metalstøbning og glasperleproduktion. Sidstnævnte fundgruppe er stærkt repræsenteret i fundmaterialet i form af forskelligt råglas (heriblandt tessera), halvfabrikata (tangaftryk, tråd og dråber) samt færdigproducerede perler. Hertil kommer importerede perler. Sammensætningen af glas-materialet sandsynliggør, at markedspladslagene i kloaktracéet har sit tyngdepunkt i tiden før år 800, hvor de lokalt producerede perler fortrænges af importerede.

Terrænændringerne og de mange nyere tids nedgravninger i den sydlige del af Sct. Nicolaj Gade og omkring Odins Plads vanskeliggør en sikker påvisning af markedspladsens sydøstlige afgrænsning. Intet tyder på, at det parcellerede område strakte sig længere mod syd-øst end hidtil antaget. Den eneste sikre parcelgrøft blev registreret i plan og profil i felt M22. Parcelgrøften skar flyvesandslaget samt det derpå liggende ældste kulturlag. Øverst bestod fylden af mørkt, gråbrunt omsat organisk materiale, hvori der var bevaret rester af en hegnspæl. Denne var presset ud af form som følge af trykket fra de overliggende lag, der havde sat sig i parcelgrøften. Grøftens topniveau lå ca. 3,83 m o. DNN, og den blev mod vest skåret af en sandsynligvis middelalderlig grube, der indeholdt et mindre teglstensfragment. Et rektangulært grubehus blev delvist registreret i bunden af felt M32 (se fig. 14). Nedgravningen til grubehuset skar fygesandslaget i kote 4,21 m o. DNN, og begge var overlejret af nyere tids lag. Der var spor

Fig. 6.

Typiske markedspladslag i felt M7 ud for Sct. Nicolaj Gade 9. I bunden af feltet ses undergrundssand overlejret af blegsand og et oprindeligt muldlag.

The marketplace layer in trench M7 in front of Sct. Nicolaj Gade 9. Visible in the bottom of the trench is the sandy subsoil covered by a bleached sand layer and the old surface layer.

efter en forkullet trækonstruktion i grubehusets østside, hvor der blev lagt et mindre snit. Grubehusets bund lå 3,13 m o. DNN, mens bunden af den tilhørende væggrøft lå i kote 3 m. Grubehusets rektangulære form og den tilhørende væggrøft taler for en datering efter år 800.

Mulige bebyggelsesspor ældre end den regulerede markedsplads blev registreret i form af stolpehuller i felt M27, M28 og M29. Alle stolpehuller blev indmålt i kloaktraceets bund, der lå i niveau med blegsandslaget. Det var usikkert fra hvilket niveau, stolpehullerne var nedgravet, med undtagelse af et,

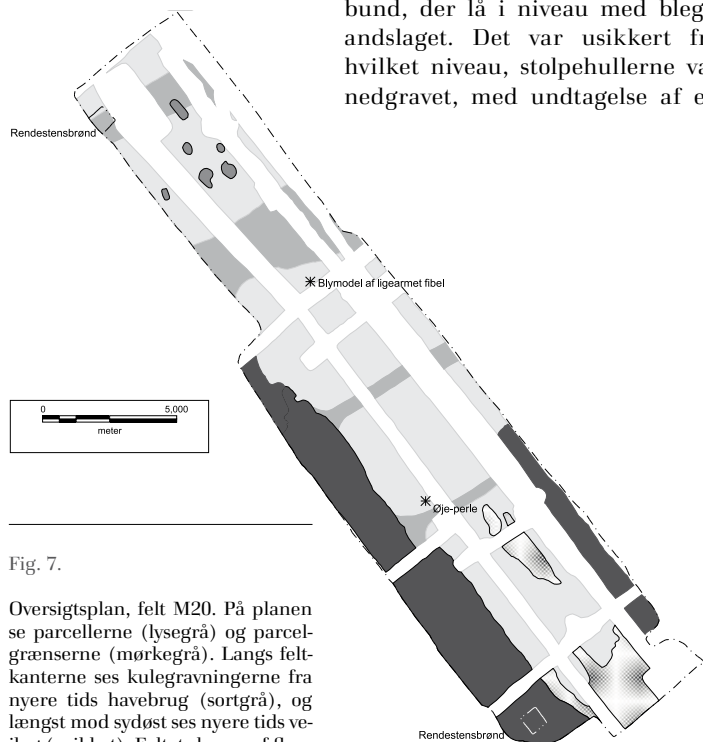

Fig. 7.

Oversigtsplan, felt M20. På planen ses parcellerne (lysegrå) og parcelgrænserne (mørkegrå). Langs feltkanterne ses kulegravninger fra nyere tids havebrug (sortgrå), og længst mod sydøst ses nyere tids vejlag (prikket). Feltet skæres af flere recente grøfter (hvid). Stjerne markerer fundstedet for blymodellen til en ligearmet fibel (fig. 9) og en gul øje-perle (fig. 10).

Plan of trench M20. The plan shows the plots (light grey) and the plot-boundaries (dark grey). On the edge of the trench are deep disturbances from recent gardening (black grey) and in the south-east are traces of recent road layer (dotted). The trench is crossed by several modern ditches (white). The find spots for the lead mould, for casting an equal-armed brooch (fig. 9) and the yellow eye-bead (fig. 10) are marked with stars.

der lå delvist under traceets nordlige profilvæg. Stolpehullet skar fygesandslaget og var overlejret på markedspladsen. De mørke lag udgjorde parcellernes grænser, og deres placering stemte overens med de parcelgrænser man registrerede ved udgravningerne under posthuset (se fig. 8) i 1990–91 (Feveile 2006a, s. 25ff.).

Parcellerne

Felt M20 strakte sig over fire til fem værkstedspareller, der hver var ca.

fem meter brede og orienteret NØ–SV. Den sydligste parcels sydøstlige afgrænsning blev ikke erkendt, da den sydligste del af feltet fremstod uklart pga. moderne forstyrrelser og stedvis overlejrende vejopbygning fra nyere tid. Den registrerede flade lå mod nordvest 5,7 m o. DNN og faldt jævnt til kote ca. 5,3 m i sydøst. De øverst bevarede kulturlag lå at dømme efter feltets sydvestlige feltkant i kote 5,95. De øverste 20 cm kulturlag blev i den vestlige del af feltet afgravet og fjernet sammen med et eventuelt fundmateriale, før anlægsarbejdet blev stoppet. Dette var dog ikke alene et onde, for havde den afgravede flade ligget i de øverste homogene, mineraliserede lag, ville det næppe have været muligt at erkende parcellerne.

Parcellerne fremstod, når de afgravedes horisontalt, som en mosaik af ganske tynde og komprimerede, men ekstremt fundrige aktivitetslag bestående af aske, sand og trækul. Lagene mellem parcellerne fremstod mørkere og mindre stratificerede, hvorfor de blev tolket som deponerede affaldslag. Disse var ikke fyldt i grøfter men derimod fladedækkende lag, der satte sig ud mod parcelgrænserne som resultat af en stadig komprimering og sætning af de underliggende lag. De mørke og øverstliggende lag mellem parcellerne var stærkt mineraliserede og indeholdt ikke uforkullet organisk materiale, som det var tilfældet, når man bevægede sig blot en halv meter dybere i markedspladsen. De mørke lag udgjorde parcellernes grænser, og deres placering stemte overens med de parcelgrænser man registrerede ved udgravningerne under posthuset (se fig. 8) i 1990–91 (Feveile 2006b, s. 123).

Langs feltets kanter lå homogen, humuslignende jord, som indeholdt fragmenterede teglsten med spor af mekanisk slid. Dette var sand-

synligvis et resultat af nyere tids kulegravninger i forbindelse med havebrug. Der var tale om betydelige forstyrrelser, der at dømme efter udgravningen til den sydøstlige rendestensbrønd omfattede op til den øverste meter af markedspladsen. Kulegravningerne berører sandsynligvis store dele af matriklerne på begge sider af gaden, og ved anlæggelsen af forpladsen til Kunstmuseet var der da heller ingen spor af markedspladsen udover enkelte genstandsfund i den mørke havejord. De øverste kulturlag har altså været særligt udsatte for både naturlig nedbrydning og aktiviteter i nyere tid.

Udgravningen til den vestlige rendestensbrønd gav mulighed for at danne sig et lokalt indtryk af parcellernes dybereliggende lag. Cirka 40 cm under den registrerede flade ændrede lagenes komposition sig markant. Rester af vidjeflet kunne erkendes i flere niveauer og med skiftende orientering. Bevaringsforholdene blev stadig bedre mod bunden, hvor lagenes bevaringsgrad kunne måle sig med de våde middelalderlige lag syd for åen. En tilspidset pæl af egetræ var nedrammet i disse lag og har sandsynligvis udgjort en del af en hegnskonstruktion. Pælen bestod af et genanvendt stykke spejlklovet bygningstømmer med bevaret fjer over den tydeligt sekundære tilspidning. Hegnskonstruktionen endte sin funktionstid ved en brand. Toppen af pælen, der lå præcis 5 m o. DNN, var forkullet, og ca. 10 cm herunder lå et to cm tykt trækulslag. Pælen er dendrokronologisk dateret til ca. 775 e.Kr. (NNU j.nr.A5820) og tager man genanvendelsen og hegnets funktionstid i betragtning, er det sandsynligt, at pælen markerer overfladeniveauet ca. år. 800 e.Kr eller kort derefter.

Det er kun skønsmæssigt muligt at sammenligne lagene i rendestensbrønden med Feveiles faseinddeling

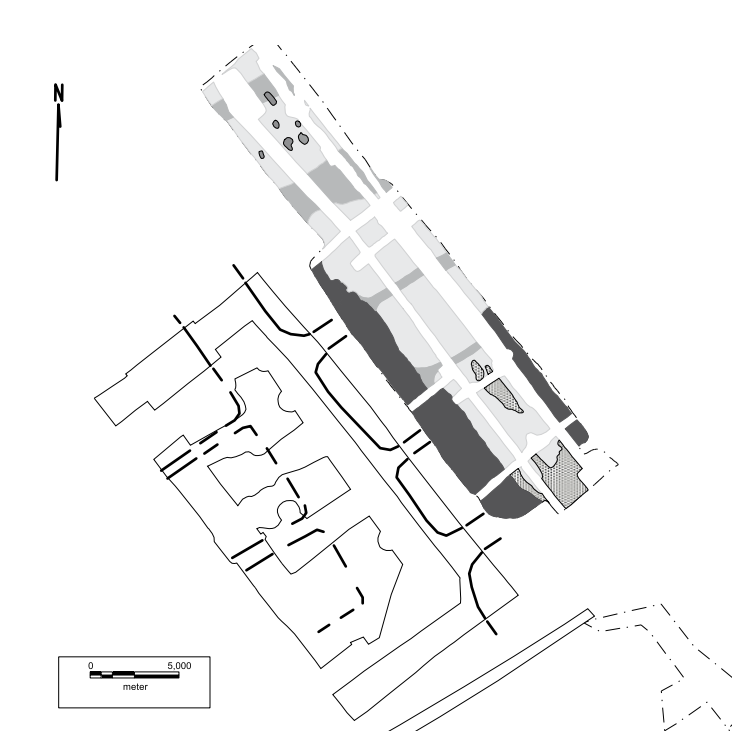

Fig. 8.

af markedspladsen i ASR 9. Ingen af lagene er så karakteristiske i deres komposition, at de med rimelighed kan knyttes på tværs af udgravningerne, og det er problematisk at sammenligne lagsekvenser på baggrund af deres højder, fordi de fladedækkende lag så ofte har sat sig i underliggende nedgravninger. En sammenligning af højder kan dog give en indikation af, hvor i markedspladsens kronologi man finder sig. I ASR 9 lå toppen af de øverste bevarede kulturlag, svarende til markedspladsens sidste faser G, H og I (800–850), i kote 4,9–5,2 m o. DNN (Feveile 2006a s. 40–43; Feveile 2006b s. 121). Dette svarer omtrentligt til de organiske lag i rendestensbrønden, hvis top lå 5,2 m o. DNN. Den dendrokronologisk daterede pæl taget i betragtning forekommer det sandsynligt, at de nederste lag i rendestensbrønden svarer til markedspladsens sidste faser. Sikker er det, at der i Sct. Nicolaj Gade var bevaret markedspladslag 60 cm højere end i ASR 9, og det forekommer derfor sandsyn-

Felt M20 sammenholdt med de rekonstruerede yngre parcelgrænser (Fase D–H) fra posthusgravningerne (ASR 9). Efter Feveile 2006b.

Trench M20 combined with the reconstructed later plot-boundaries (Phase D–H) from the post office (posthuset) excavations (ASR 9).

Fig. 9

Blymodel til støbning af ligearmet fibel. Dekoreret med firstillede dyrehoveder med ansigterne vendt indad mod et centerpunkt. Mål: 60x25 mm.

Lead model for casting an equal-armed brooch, decorated with four stylised animal heads with their faces pointed inwards toward the centre.

ligt, at kulturlagenes ophør i ASR 9 skyldes senere forstyrrelser snarere end et reelt ophør i lagtilvæksten.

Fundene fra M20

Fundmaterialet fra afrensningen af felt M20 var ganske varieret, som det er reglen på markedspladsen (se fig. 11). Foruden almindelige fund såsom hjemlig keramik, væve- og tenvægte blev der gjort fund, som relaterer sig til kammageri og bronzestøbning. Hertil kom importeret keramik, hulglas og en enkelt importeret perle.

De enkelte parceller kunne ikke relateres til specifikke håndværk. Der blev fundet forarbejdet ben og tak på flere af parcellerne i kombination med fund relateret til metalhåndværk – primært bronzestøbning. Dette stemmer overens med den gængse opfattelse, at der hyppigt skete et skifte i værkstedstyperne inden for den enkelte parcel som følge af skiftende brugere (Feveile 2010, s. 30). Det er ligeledes karakteristisk, at der ikke blev gjort sikre fund med relation til perleproduktion, idet denne som tidligere nævnt o. år 800 e.Kr. blev fortrængt til gengæld for en øget import. I samme periode syntes der at ske en markant øgning i metalhåndværk i form af støbning og smedning (Feveile 2006b, s. 131).

Fig. 10.

Mat, gul øje-perle. Importeret. Mål: 8x7 mm.

An imported yellow glass eye bead.

Fra afrensningen ligger flere fragmenter af støbeforme og digler foruden forskellige typer af slagge. Det mest konkrete eksempel på bronzestøbning var fundet af en blymodel til fremstillingen af en ligearmet fibel. Modellen synes i kraft af form og størrelse (6 x 2,6 cm) at tilhøre Jan Petersens Ljønnnes-gruppen svarende til Iben Skibsted Klæsøes SK type 1, der er karakteriseret ved geometrisk udsmykning i enkel stregornamentik. Petersen daterede Ljønnnes-gruppe til det 9. århundrede, mens Skibsted Klæsøe daterer SK type 1 til slutningen af det 8. århundrede og første halvdel af det 9. århundrede (Petersen 1928, s. 76–78; Skibsted Klæsøe s. 100–103). Modellen fra Sct. Nicolaj Gade er atypisk for nævnte type, fordi den er dekoreret med parvise modstillede dyrehoveder, hvilket også er tilfældet for de to øvrige kendte eksempler fra Ribes markedsplads fundet i henholdsvis ASR 9 og ASR 15 Kunstmuseets kælder (2009). Modellen fra ASR 9 blev fundet i et lag tilhørende fase G (800–820), mens modellen fra Kunstmuseet kelder blev fundet i et relativt højtliggende lag (ca. 4,4 m o. DNN).¹ Fra laget kom to fragmenter af samme støbeform med aftryk af et skålføremet spænde af type P12, der optræder fra fase F til H, men med en klar overvægt i fase G (Feveile 1994, tab. 3). Det er i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, at blymodellen fra Sct. Nicolaj Gade blev fundet en hel meter højere end modellen fra Kunstmuseets kælder.

De fundne støbeformsfragmenter fra Sct. Nicolaj Gade består for langt størstedelens vedkommende af mindre fragmenter uden aftryk. To større fragmenter har aftryk, men i begge tilfælde er der tale om underformer, der ikke med sikkerhed kan bestemmes.

Hovedparten af de øvrige fundgrupper var import. Heriblandt

var importkeramik i form af et par skår af Tating, enkelte skår af muschelgrus og Badorf eller Badorf-lignende. Importkeramikken var klart underrepræsenteret i forhold til den hjemlige keramik, der optrådte i form af skår fra halvkuglekar, svaleredekar og stempeleornamenteret keramik. Denne artikel vil ikke komme nærmere ind på den hjemlige keramik fordi det på nuværende tidspunkt ikke forekommer muligt, at skelne det 9. fra det 10. århundrede i materialet. Kombinationen af det importerede keramik tyder på en datering af lagene til det 9. århundrede. Muschelgrus har sit tyngdepunkt i det 9. århundrede, men kan forekomme indtil slutningen af det 10. århundrede (Lüdtke & Schietzel 2003, s. 207). Tating produceres fra anden halvdel af det 8. århundrede og har sit tyngdepunkt i første halvdel af det 9. århundrede, men har sandsynligvis en ret lang omløbstid (Lüdtke & Schietzel 2003, s. 265). Skårene af Badorf eller lignende består for størstedelen af mindre bugskår, hvoraf et enkelt er dekoreret med rullestempel samt et enkelt skår af en båndformet hank.

Blandt de øvrige importerede fund var et par skår af klæbersten, ét kværnstensfragment af basalt og flere hvæssesten af både violet og grå skifer. I Kaupang blev klæbersten brugt fra ca. 805 og frem (Baug 2011, s. 331), idet produktionen fortsatte ind i middelalderen.

Som tidligere nævnt blev der blot fundet én perle ved afrensningen; en mat, gul øje-perle. En tilsvarende perle blev fundet som del af en perlekæde i en barnegrav (G1133) under udgravningerne på Lindegården ved Ribe Domkirke 2008–2009. Barnets knogler kunne ikke kulstof-14 dateres, men intet tyder endnu på, at der skulle være grave ældre end midten af det 9. århundrede på denne lokalitet. En datering af barnegraven til det 10.

årh. ansås for mest sandsynlig på baggrund af fund af lignende perlekæder (Søvsø 2010a, s. 155). Perlen fra Sct. Nicolaj Gade er identisk med Johan Callmers B2370, der som de øvrige gule, opake perler udelukkende tilhører BPVIII dvs. 915–950 (Callmer 1977, s. 87).

Fra den øverste lagsekvens i den vestlige rendestensbrønd kom ti perler, hvoraf de ni kunne bestemmes som importerede, afskårne perler. Den sidste kunne ikke bestemmes. Fra den underliggende organiske lagsekvens over den nedbrændte hegnskonstruktion kom fem perler, hvoraf tre var importerede (to guldfolierede og segmenterede samt en lille blå afskåren). En større blå, ringformet perle var sandsynligvis produceret på markedspladsen, mens en femte ikke kunne bestemmes. Fra samme lag kom desuden råmateriale til per-

Felt	Keramik				Ler		Sten		Metal			
	Vik. Hjemlig (A1)	Vik. import	Mia. hjemlig (A2 og B1)	Mia. import	Vævevægt	Tenvægt	Basalt	Hvæssesten	Klæber	Mønt	Blymodel	Vægtlod
M20	196	18	9	3	5	2	1	6	2	0	1	1
Felt	Glas				Støbning		Rav	Org. Mat.				
	Glasperle	Tessera	Hulglas	Glas div.	Støbform	Digle	Ubearbejdet	Kam el. halvfabrik.	Bearbejdet knogle el. tak			
M20	17	3	4	2	86	28	5	12	23			

Fig. 11

Generel oversigt over fundene fra M20 fordelt på fundtyper. Fundene af slagge og animalske knogler er ikke medregnet.

Distribution of finds from trench M20 divided by type. Slag from ironworking and animal bones are not included.

leproduktion i form af en mosaikstift (også kaldt tessera). Yderligere fund med relation til produktion af glasperler kom fra den nederste lagsekvens under trækulslaget fra hegnets nedbrænding i form af endnu to mosaikstifter og en glassplint.

En datering af den afrensede flade i M20 på baggrund af fundmate-

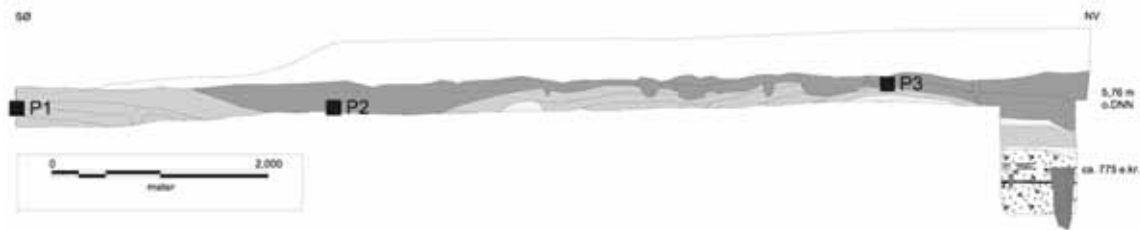

Fig. 12.

Fig. 12 Sydprofil i felt M20. På profilen ses de mineraliserede lag (mørkegrå) og aktivitetslagene på parcellerne (lysegrå). Til højre ses udgravningen til den vestlige rendestensbrønd, med de organiske lag i bunden adskilt af det tynde brandlag. I de organiske lag ses forskellige hegnskonstruktioner i form af vidjeflet og den daterede hegnspæl. De sorte kvadrater markerer de udtagne floteringsprøver.

The south profile in trench M20. Visible in the profile is the mineralised layer (dark grey) and the activity layers on the plots (light grey). To the right, the excavation of the western drainage-well, the organic layer in the bottom is separated by the thin burnt-layer. Several wattle fences are visible in the organic layer along with the dated fence pole. The black squares mark the locations of the flotation samples.

rialet er ikke entydig. F.eks. tyder blymodellen, i kraft af de to øvrige kendte eksempler fra Ribe, på en datering til de første årtier af det 9. århundrede, mens øje-perlen tyder på en datering hundrede år senere. Det samlede fundmateriale tyder på, at hovedparten af lagene på den afrensede flade blev aflejret i det 9. århundrede. Da fladen ligger en halv meter højere end niveauet ca. år 800 (jf. den dendrokronologisk daterede hegnspæl), må det skønnes at aflejringen skete et godt stykke inde i det 9. århundrede.

Kulstof-14 dateringerne af de yngste lag i felt M20

Tre floteringsprøver á ca. 1,5 liter blev udtaget fra hovedfeltets syd-vestprofil (se fig. 12). Prøverne blev omhyggeligt forseglet og floteret for derefter at blive sendt til kursorisk gennemsyn på Moesgaard Museums Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. Fra hver af de tre prøver blev der udvalgt materiale til tre AMS-dateringer foretaget ved AMS ¹⁴C Dateringscenteret ved Aarhus Universitet. Alle ni prøver bestod af forkullet korn (rug, havre og avnklædt byg).

Figur 13 viser de ni foretagne kulstof-14 dateringers kalibrerede resultater (AAR 15940–15948). En af prøverne, P1.1, er med al sandsynlighed residual. Med to standardafvigelser er der således 95% sandsynlighed for, at dens datering falder inden for perioden 662–772 e.Kr., hvorved den er ældre end den dendrokronologisk daterede hegnspæl (ca. 775 e.Kr.).

To af prøverne, P3.2 og P3.3, er sandsynligvis også residuelle, da der med to standardafvigelser er 95% sandsynlighed for, at deres datering falder henholdsvis inden for perioden 691–881 e.Kr. og 761–876 e.Kr.

Fem prøver er, med to standardafvigelser, med altovervejende sandsynlighed dateret til enten anden halvdel af det 9. eller det 10. århundrede (P1.2 med 87% sandsynlighed og de øvrige med 95% sandsynlighed), og tre af disse med stor sandsynlighed til anden halvdel af det 10. århundrede. P1.2 falder således med 87% sandsynlighed i perioden 856–988 e.Kr., P1.3 med 85% sandsynlighed inden for perioden 949–1024 e.Kr., P2.1 med 95% sandsynlighed inden for perioden 894–1013 e.Kr., P2.2 med 82% sandsynlighed inden for perioden 945–1022 e.Kr. og P2.3 med 77% sandsynlighed inden for perioden 941–1020 e.Kr. Den tætte overensstemmelse mellem prøvernes datering sandsynliggør, at de er aflejret in situ, hvorved de daterer lagenes akkumulering. En enkelt prøve er dateret til det 11. eller 12. årh. Dette strider ikke imod en generel datering af lagenes akkumulering, men indikerer blot, at der også senere var aktivitet i området.

På baggrund af de kalibrerede dateringer er det overvejende sandsynligt, at der blev akkumuleret kulturlag på markedspladsen i anden halvdel af det 10. årh. I kraft af lagenes karakter og de fundne genstande med relation

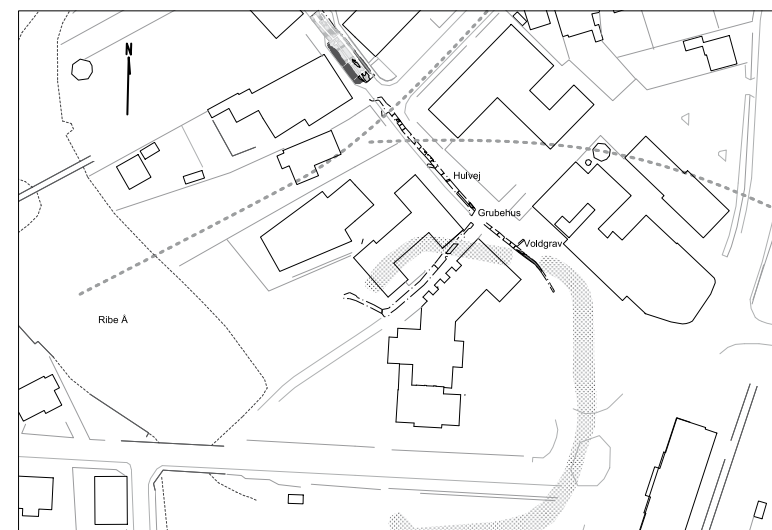
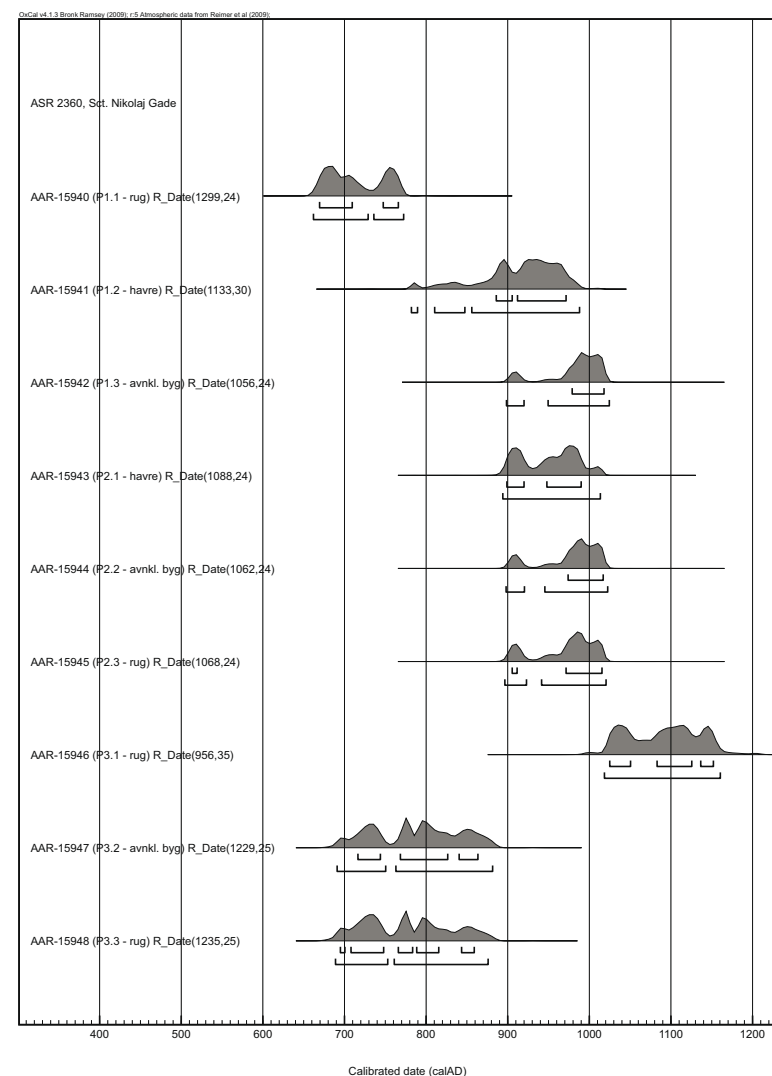

Fig. 13.

Resultaterne af de kalibrerede kulstof-14 dateringer.

The results of the calibrated radiocarbon dates.

Fig. 14.

Resultaterne fra kloakgrøften i den sydlige del af Sct. Nicolaj Gade sammenholdt med den rekonstruerede voldgrav D fra det 12. århundrede. De stiplede linjer angiver den rekonstruerede vejforbindelse over Ribe Å fra forhistorisk tid til midten af det 13. århundrede. Efter Søvsø 2010b.

The results from the sewer-trench in the southern part of Sct. Nicolaj Gade combined with the reconstructed moat from the 12th century (moat D). The dashed line represents the reconstructed road over River Ribe used from prehistory until the middle of the 13th century.

Fig. 15.

Voldgravens yderkant i bunden af felt M40.

The outer edge of the moat seen in the bottom of trench M40.

Fig. 16.

Fordelingen af den totale mængde importkeramik fra første etape. Med lysegrå ses keramiktyper fra det 8. til det 10. århundrede. Med mørkegrå ses keramiktyper fra det 11. til det 14. århundrede.

The distribution of imported pottery from the first excavations. In light grey are pottery types dated to the 8th and 10th century and in dark grey are types dated to the 11th and 14th century.

Fig. 17.

Fordelingen af den totale mængde importkeramik fra anden etape. Med lysegrå ses keramiktyper fra det 8. til det 10. århundrede. Med mørkegrå ses keramiktyper fra det 11. til 14. århundrede.

The distribution of imported pottery from the second excavations. In light grey are pottery types dated to the 8th and 10th century and in dark grey are types dated to the 11th and 14th century.

til metalstøbning og kammageri er det endvidere sandsynligt, at parcelleringen stadig var fungerende i denne periode, og at aktiviteten på stedet således havde en vis urban karakter.

Mens kulstof-14 dateringerne udviser en høj grad af sikkerhed, er fundsammensætningen fra den lidt lavere liggende flade mere tvetydig. Dette illustrerer, hvor problemfyldt det kan være alene på baggrund af genstandsmaterialet at skelne det 9. fra det 10. århundrede endsige første halvdel af det 9. århundrede fra anden halvdel, når det tidligere så markante glasmateriale er næsten fraværende.

Hulvej og voldgrav D

Ud for plejehjemmet Riberhus kunne en hulvej registreres i kloakgrøftens profil. Kloakgrøften gik under vejens bund, men langs dennes østlige kant lå en serie af dybere hjulspor. Sidstnævnte ses på figur 14 og angiver sandsynligvis hulvejens NØ-SV – orienterede forløb. Hulvejens bund lå 3,66 m o. DNN på grænsen mellem blegsand og undergrund, mens den underliggende serie af hjulspor stak 40 cm dybere. Vejen førte med al sandsynlighed

mod vadestedet, der fungerede som overgangssted fra forhistorisk tid og indtil midten af det 13. årh. Det var sandsynligvis med henblik på kontrol af dette overgangssted, at der i det 12. årh. blev anlagt et voldsted umiddelbart sydøst herfor under den nuværende Odins Plads (Søvsø 2010b, s. 51ff.). Voldgraven (Voldgrav D), der udgør den eneste erkendte del af borganlægget, blev påvist flere steder ved udgravning af Gasværksgrunden i 1993. Den kunne imidlertid ikke påvises i Sct. Nicolaj Gade, hvilket er årsagen til, at den senere er rekonstrueret med en åbning netop her (Feveile 2006c, 322ff.). Observationerne i 1993 blev dog gjort i ganske små felter (ca. 0,5 x 0,5 m), og ved undersøgelsen i 2011 kunne voldgraven foruden i Sct. Nicolaj Gade også påvises under Gasværksstien mellem plejehjemmet Riberhus og Museet Ribes Vikinger. Et muligt sydligt forløb blev eftersøgt i kloakgrøften i haven bag plejehjemmet men med negativt resultat, hvorfor voldgravens sydlige udstrækning stadig er usikker. Der blev ikke gjort fund i voldgraven, der kunne præcisere dennes datering. Det eneste fund fra hulvejen bestod af en hestesko af middelalderlig type. Vejens relative stratigrafiske datering er meget åben, da den skar det ældste

Fig. 16

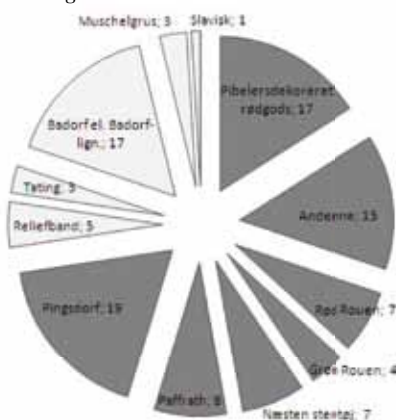
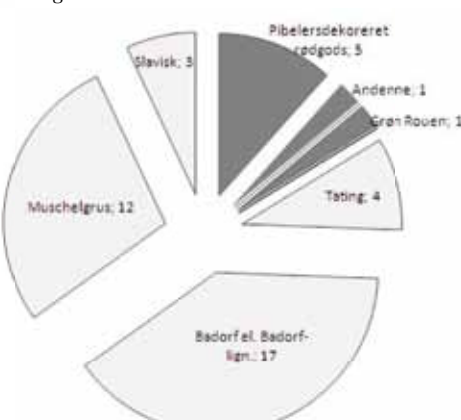

Fig. 17

kulturlag på stedet umiddelbart over fygesandslaget, mens den var overlejret af lag fra nyere tid.

Middelalderlige kulturlag

Der var i størstedelen af første etape bevaret intakte kulturlag 10–20 cm under den eksisterende vejkasse. I felt M1 og M7 var der bevarede kulturlag i over to meters tykkelse, mens kulturlagene blot var 1,25 m tykke i felt M8. Ved Ribe Kunstmuseum (felt M16) lå de øverste kulturlag 5,77 m o. DNN, hvorved lagenes samlede tykkelse igen oversteg to meter.

De øverste 20–60 cm af kulturlagene bestod af mørke, gråbrune mineraliserede lag lig de kulstof-14 daterede lag i M20. Lagenes ensartede karakter var næppe et udtryk for, at de havde samme alder, men nærmere at de som øverstliggende lag havde været særligt eksponerede for nedbrydning. De øverste kulturlags meget nedbrudte karakter gjorde det desuden svært at skelne fladedækkende lag fra nedgravninger. Der blev ved første etape ikke udtaget prøver fra de yngste kulturlag til kulstof-14 datering.

Det samlede fundmateriale fra første etape bærer præg af et meget begrænset indslag af genstande fra senmiddelalder, renæssance og nyere tid. Tidlig- og højmiddelalder er repræsenteret i det keramiske materiale i form af glaseret ældre rødgods samt importkeramik i form af pibelsdekoreret rødgods, Andenne-gods, rød og grøn Rouen, stentøj og næsten stentøj. Heriblandt er gods af Paffrath- og Pingsdorf-typen. De nævnte typer udgør en lille del af det samlede keramiske materiale, der helt domineres af gråvare. Denne gruppe indeholder både hårdere brændt kuglepote med drejet og skarpt profileret rand såvel som traditio-

nelt blødere brændt vikingetidigt keramik i form af halvkuglekar og svaleredekar. Dertil kommer hjemlige stempelornamenterede kar foruden et enkelt skår af ornamenteret, slavisk keramik. Materialet indeholder også en del atypisk gråvare som f.eks. halvkuglekar af en hårdere brændt og tyndere godstype, der desuden kan være glittet på ydersiden. Den samlede andel af middelalderlig importkeramik er større end andelen af importeret keramik fra vikingetiden. Sidstnævnte indeholder skår af reliefbåndamforaer, Tating-vare, muschelgrus-vare samt keramik af Badorf-typen eller lignende.

Størstedelen af det ældre glaserede rødgods samt den middelalderlige importkeramik fordelte sig på felterne M1, M3, M6, M9 og M16. Der er altså en tendens til, at den tidlig- og højmiddelalderlige keramik optræder, hvor kulturlagene var tykkeste dvs. i den nordligste del af Sct. Nicolaj Gade samt ved Ribe Kunstmuseum. Det er bemærkelsesværdigt, at det keramiske materiale fra første etape indeholder stort set alle importtyper kendt fra markedspladsen og middelalderbyen. Der er altså i den nordlige del af Sct. Nicolaj Gade kontinuitet i det importerede keramiske materiale fra det 8. til det 14. århundrede, hvilket er usædvanligt. Tilstedeværelsen af næsten alle importtyper fra det 11. til 14. århundrede samt mængden sandsynliggør, at der i området ligger middelalderlige kulturlag.

Det er usikkert, hvordan de middelalderlige lag er akkumuleret – om det er sket ved sekundær deponering eller ved en kontinuerlig bebyggelsesaktivitet. Omfanget af de middelalderlige lag er ligeledes usikkert, men det er sandsynligt, at de særligt i den nordligste del af Sct. Nicolaj Gade er betydelige. I lyset af dateringen af de yngste lag i M20 samt det keramiske mate-

riale fra første etape fremstår den nordligste del af Sct. Nicolaj Gade samt de tilstødende dele af Nederdammen og Saltgade mere end nogensinde central for den fremtidige forståelse af Ribes udvikling i vikingetid og tidlig middelalder.

Ribe i det 10. århundrede?

Med de ovenstående dateringer synes der ikke længere at herske tvivl om, at der har eksisteret et Ribe nord for åen også i det 10. århundrede. Spørgsmålet er, hvordan det 10. århundredes Ribe skal karakteriseres, og hvorfor de arkæologiske spor fra perioden tidligere har været så svage.

Undersøgelserne i Sct. Nicolaj Gade har påvist, at de yngste lag på markedspladsen har ligget meget udsat og sandsynligvis blev ødelagt over et stort område i nyere tid, bl.a. som følge af havebrug. De har derimod ligget delvist beskyttet under selve gadeforløbet, ligesom de stadig kan være bevaret under middelalderlige kulturlag længere mod nordvest i området mellem Nederdammen, Saltgade og Tvedgade. Der kan endvidere eksistere et metodisk problem i forhold til genstandsmaterialet. Hvis der ved midten af det 9. århundrede sker et skifte i fundmaterialet fra et varieret materiale med et markant indslag af import til et mere organisk og lokalt orienteret materiale, er det anderledes problematisk at skelne det 9. fra det 10. århundrede. Dette vil være en relevant indgangsvinkel for fremtidige undersøgelser på markedspladsen.

Søren M. Sindbæk har i *Networks and nodal points: The emergence of towns in early Viking Age Scandinavia* karakteriseret det 8. og 9. århundredes Ribe som et „nodal point“. Sindbæk har, på baggrund af fundsammensætningen på en

lang række skandinaviske lokaliteter med spor efter håndværksproduktion og handel, udskilt en lille og særlig gruppe lokaliteter, der fungerede som aktører i periodens langdistancehandel – de såkaldte „nodal points“. Udover Ribe var disse Kaupang, Birka, Åhus, Truso, Gross Strömkendorf og Hedeby. Selv om disse lokaliteter kunne være karakteriseret ved en urbanisering, adskilte de sig på centrale punkter fra de senere befæstede byer i det 10. århundrede og frem. De var således ikke orienteret mod deres opland men udelukkende mod de øvrige „nodal points“, ligesom deres funktion primært var rettet mod langdistancehandelen. Dette stod i modsætning til de senere byers flersidede funktionalitet (Sindbæk 2007, s. 129).

Et muligt scenarie kunne være, at Ribe efter midten af det 9. århundrede forsvandt fra landkortet som et „nodal point“ for i højere grad at fungere som en by i den egentlige forstand. Det er sandsynligt, at det var i denne periode, at Ribe for første gang blev befæstet ved etableringen af voldgrav B, der oprindeligt blev dateret til det 10. århundrede (Feveile 2006a, s. 49). Samtidig viser de seneste undersøgelser ved domkirken, at der i samme periode opstod et kirkeligt centrum syd for åen (Søvsø 2010a, 159).

Konklusion

De arkæologiske undersøgelser i forbindelse med renoveringen af Sct. Nicolaj Gade i 2011 (udført i to etaper i henholdsvis 2010 og 2011) gjorde det muligt at påvise det 10. århundredes markedsplads. Der har ikke tidligere været væsentlige spor efter denne periode, og det har derfor været antaget, at markedspladsen enten flyttede eller ophørte med at eksistere ved midten af det 9. århundrede. Kulstof-14 dateringer af korn fra de øverste

kulturlag i Sct. Nicolaj Gade kunne imidlertid påvise, at der fortsat var aktivitet på stedet i det 10. århundrede. De stratigrafiske iagttagelser samt fund med relation til bronze-støbning og kammageri sandsynliggjorde desuden, at parcelstrukturen, der blev etableret tidligt i det 8. århundrede, fortsat var fungerende i det 10. århundrede. Der tegner sig dermed et mere kompliceret billede af Ribes udvikling i vikingetiden end tidligere antaget, ikke mindst i kraft af den for nyligt påviste kristne gravplads ved domkirken. Et muligt scenarie kunne være, at Ribe frem for langdistancehandelen i højere grad vender sig mod oplandet for i højere grad at fungere som befæstet by, som det kendes fra det 10. århundrede og frem.

De hidtil manglende arkæologiske spor af det 9. århundrede skyldes sandsynligvis, at de yngste lag på markedspladsen har ligget meget udsatte og er blevet ødelagt over et stort område i nyere tid, bl.a. som følge af havebrug. De har derimod ligget delvist beskyttet under Sct. Nicolaj Gade, ligesom de stadig kan være bevaret under middelalderlige kulturlag længere mod nordvest i området mellem Nederdammen, Saltgade og Tvedgade. Mens kulstof-14 dateringerne udviste en høj grad af sikkerhed, var genstandsmaterialet fra den afrensede flade i M20 tvetydigt. De svage spor efter det 9. århundrede kan således også skyldes problemer ved oldsagstypologierne, når det tidligere så markante glasmateriale ikke længer optræder. Det forekommer i kraft af undersøgelserne i Sct. Nicolaj Gade problemfyldt alene på baggrund af genstandsmaterialet at skelne det 9. fra det 10. århundrede.

De arkæologiske undersøgelser i forbindelse med første etape kunne påvise, at markedspladsen strakte sig længere mod nord end hidtil antaget – og sandsynligvis helt frem til Saltgade. Kulturlagene havde sit

mægtigste omfang i den nordligste del af Sct. Nicolaj Gade samt ved Ribe Kunstmuseum, hvor de var bevaret i over to meters tykkelse. De øverste af lagene var med al sandsynlighed middelalderlige, men det var ikke muligt uden brug af naturvidenskabelige dateringsmetoder at etablere en sikker kronologi. Det var desuden ikke muligt inden for rammerne af anlægsarbejdet at påvise, hvordan de middelalderlige lag var akkumuleret.

Kulturlagene var generelt dårligt bevarede i den sydlige del af Sct. Nicolaj Gade, og syd for Sct. Nicolaj Gade 14A var der sandsynligvis kun bevaret lag fra det 8. århundrede. Det parcellerede område strakte sig ikke længere end til Sct. Nicolaj Gade 17, og syd for felt M32 var der ikke længere bevaret fladedækkende kulturlag. Syd for det parcellerede område blev der påvist et grubehus og en NØ/SV orienteret hulvej. Hulvejen havde med sikkerhed fungeret i middelalderen, men gik sandsynligvis tilbage til forhistorisk tid, hvor den har ført mod vadestedet over Ribe Å.

Noter

1. ASR 15 K18 – Beretning for udgravning i kælderen på Ribe Kunstmuseum.

Litteratur

Baug, I. 2011: Soapstone Finds. I: D. Skre (ed.), *Things from the Town. Artefacts an Inhabitants in Viking-age Kaupang*, Kaupang Excavation Project Vol. 3. s. 312–334. Oslo.

Bencard, M. 2010: Introduction. I: M. Bencard, H. Brinch Madsen (eds.), *Ribe Excavations*, Vol. 6, s. 7–15. Højbjerg.

Callmer, J. 1977: *Trade Beads and Bead trade in Scandinavia ca. 800 – 1000 A.D.* Lund.

Feveile, C. 1994: *Støbeforme til ovale skålpænder fra Ribe – fragmenter af en produktion.* Hovedfagspeciale, Institut for forhistorisk arkæologi, Aarhus Universitet.

Feveile, C. 2006a: Ribe på nordsiden af åen, 8.– 12. århundrede. I: C. Feveile (ed.), *Ribe Studier* Bd. 1.1, s. 13–63. Højbjerg.

Feveile, C. 2006b: ASR 9 Posthuset. I: C. Feveile (ed.), *Ribe Studier* Bd. 1.2, s. 119–190. Højbjerg.

Feveile, C. 2006c: ASR 1085 Gasværksgrunden. I: C. Feveile (red.), *Ribe Studier* Bd. 1.2, s. 313–330. Højbjerg.

Feveile, C. 2010: Ribe opstår 700–865. I: S. Bitsch Christensen (red.), *Ribes Bys Historie 1. 710–1520*, s. 26–38. Esbjerg.

Feveile, C. & M. Søvsø 2010: Ribe genopstår. I: S. Bitsch Christensen (red.), *Ribes Bys Historie 1. 710–1520*, s. 38–45. Esbjerg.

Kinch J. 1869: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen.* Ribe.

Lüdtke, H. & K. Schietzel 2003: *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa.* Band 1. Neumünster.

Nielsen, I. 1985: *Middelalderbyen Ribe.* Viby J.

Petersen, J. 1928: *Vikingetidens smykker.* Stavanger.

Sindbæk, S. M. 2007: Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity*, volume 81, number Pt 311, s. 119–132.

Skibsted Klæsøe, I. 1997: Vikingetidens kronologi – en nybearbejdning af det arkæologiske materiale. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1997 (1999), s. 89–142.

Søvsø, M. 2010a: Tidligkristne begravelser ved Ribe Domkirke – Ansgars kirkegård? *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* 13, s. 147–164.

Søvsø, M. 2010b: Bebyggelsesmønstre. I: S. Bitsch Christensen (red.), *Ribes Bys Historie 1. 710–1520*, s. 45–53. Esbjerg.

Toftgaard, J. 2010: Bebyggelsesmønstre og byplanlægning. I: S. Bitsch Christensen (red.), *Ribe Bys Historie 3. 1850–2010*, s. 19–39. Esbjerg.

Summary

The excavations in Sct. Nicolaj Street – New results from Ribe's marketplace during the 9th and 10th century

Through the archaeological excavations undertaken during the renovation of Sct. Nicolaj Gade in 2011 (undertaken over two seasons during 2010 and 2011), it was possible to demonstrate evidence for Ribe's 10th century marketplace. Definite evidence for this period had not previously been found and it was earlier suggested the marketplace either moved or went out of use in the middle of the 9th century. The radiocarbon dates of grain samples, taken from the upper culture layer in Sct. Nicolaj Gade, demonstrate that activity continued into the 10th century. Additionally, the stratigraphic sequence, combined with the material related to bronze casting and comb production, indicates that the plot-structure from the early 8th century continued into the 10th century. These results draw a more

complicated picture of Ribe's development during the Viking Age than previously thought. This is especially evident when combined with the recently discovered Christian churchyard near to the cathedral. A possible scenario could be that, rather than favoring long distant trade, Ribe increasingly turned toward its hinterland and functioned as a fortified town, as it is known from the 10th century and onwards.

The lack of evidence from the 9th century could be explained as a result of these vulnerable layers having been disturbed or destroyed through later activities, such as modern gardening, over a large area. In contrast, the deposits under Sct. Nicolaj Gade were relatively protected. In the area between Nederdammen, Saltgade and Tvedgade, northwest of Sct. Nicolaj Gade, there could still be preserved 9th century layers under the mediaeval layers. While the radiocarbon dates are quite secure, the artefacts from the cleaned surface of the trench were more ambiguous. The lack of evidence from the 9th century could be due to a problem with the artefact typologies. The excavations at Sct. Nicolaj Gade demonstrate that it is problematic to try to divide the 9th and 10th centuries based on artefacts alone.

The results of the first archaeological excavations demonstrated that the marketplace extended further to the north than previously thought, possibly all the way to Saltgade. The most intact culture layers were found on the north side of Sct. Nicolaj Gade and around the Ribe Art Museum, where they were than 2 meters thick. The uppermost layers are likely to date to the Middle Ages, however this can only be confirmed through scientific dating methods. Because of the limitation of the trench area, it was

not possible to determine how the medieval layers accumulated.

The culture layers in the southern part of Sct. Nicolaj Gade were generally poorly preserved and likely, only the 8th century layers are intact south of Sct. Nicolaj Gade 14A. The plots do not extend beyond Sct. Nicolaj Gade 17 and south of trench M32 there are no intact culture layers. South of the plots, a pit-house and a NE/SW orientated sunken road was discovered. The sunken road was certainly in use during the Middle Ages and probably also in prehistory, where it would have led to a crossing point over River Ribe.

Michael Alrø Jensen
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
miaj@sydvestjyskemuseer.dk

Ribe-stenen

Af Lisbeth M. Imer, Maria Knudsen og Morten Søvsø

Ved udgravningen af Lindegården syd for Ribe Domkirke fremkom et større fragment af en runesten. Den kraftigt tilhuggede sten kan ud fra sin særegne ornamentik dateres til den sene vikingetid, og det er den første kendte runesten fra Sydvestjylland. Desværre er der kun tale om et fragment af en større sten, fundet i en sekundær aflejring. Alligevel har fundet betydning for opfattelsen af vikingetidens Ribe samt forståelsen af udbredelsen af runesten i vikingetiden. I denne artikel præsenteres Ribe-stenen, dens fundomstændigheder, udsmykning, tekst og datering.

Fundhistorien

I årtierne omkring 1850 begyndte det igen at gå fremad for den gamle stolte købstad Ribe. Stigende korneksport til de industrialiserede markeder i primært England smittede af på det øvrige samfund, og med væksten fulgte grundlæggelsen af en række virksomheder, som udgjorde forposten i den vestjyske industrialisering. I 1848 grundlagde apoteker Frederik von Stöcken Ribe Jernstøberi i Saltgade, og i 1850 lod købmand Christian Giørtz et stort bomuldsvæveri opføre lige syd for Ribe Domkirke. I byggeriet af bomuldsvæveriet indgik en runesten, som dukkede frem fra glemslen i april 2011. Denne første runesten fra Ribe vender vi tilbage til. Hovedparten af det gamle bomuldsvæveri brændte ned i år 2000, men både jernstøberiets klassicistiske hovedbygning samt begge grundlæggeres privatvillaer fra 1850'erne indgår endnu i Ribes bybillede (Nielsen 2010, Nybye 2004).

De gode tider varede ved indtil nederlaget til Preussen i 1864. Den efterfølgende grænsedragning ef-

terlod Ribe i en blindtarm på det amputerede Jylland. Med åbningen af statshavnen i Esbjerg i 1874 fik den økonomiske vækst i regionen et nyt centrum. Den herefter begrænsede økonomiske vækst i Ribe er den primære årsag til, at vi i endnu i dag kan gå rundt i byens krogede gader og opleve landets bedst bevarede middelalderby.

Branden i år 2000 i det ombyggede bomuldsvæveri blev startskuddet til en langvarig proces frem mod at opføre et nyt hus på stedet. Arkitektonisk må Ribe Domkirke betegnes som en fordringsfuld nabo, og også fortidsminderne på stedet, indlejret i tykke kulturlag under den tidligere fabrik, bød på særlige udfordringer.

I 2008–09 foretog Sydvestjyske Museer en udgravning midt på brandtomten med det formål at skaffe overblik over fortidsmindernes karakter og alder. Af de opsigtsvækkende resultater er indtil videre kun publiceret kortfattede oversigter (Søvsø 2009, 2010; Madsen og Søvsø 2010, 2012; Imer, Knudsen

og Søvsø 2012.). Vigtigst var påvisningen af en kristen kirkegård fra vikingetiden, som i udgravningsfeltet blev forseglet af kulturlag o. år 1050. Efterfølgende kulstof 14-dateringer, udført på skeletterne, placerer gravlæggelserne både i 1000-årene, 900-årene og 800-årene – for en del af de gravlagtes vedkommende altså i missionstiden før Harald Blåtands officielle overgang til kristendommen ca. år 963 (Gelting 2007). Kulstof 14-dateringerne modsiges ikke af de øvrige arkæologiske iagttagelser, og set i sammenhæng med resultaterne fra de omfattende udgravninger på Ribe Domkirkeplads i 2012–13 kunne det se ud til, at Ribe Domkirke var det sted, hvor missionæren Ansgar ved 800-årenes midte fik kongelig tilladelse til at opføre en kirke.

Fig. 1

Principtegning af Ribe omkring 860. Den ældste bebyggelse lå nord for åen med handelsparceller på hver side af gaden. Udenfor den omgivende vold og grav er fundet begravelse tilhørende bebyggelsen. Ansgars kirke blev bygget på den anden side af åen. Tegning: Flemming Bau.

A map of Ribe from around 860. The oldest settlement was situated on the north side of the river where there were a series of market-plots on each side of the road. The settlement's cemetery was located beyond the town's moat. Ansgar's church was built on the south side of the river.

Udgravningen i 2008–09 var den første større arkæologiske undersøgelse omkring Ribe Domkirke. De fine resultater var med til at bane vejen for en udgravning af hele brandtomten, som udførtes i 2011–12. Resultaterne herfra suppleres på væsentlige punkter af de omfattende udgravninger på hele domkirkepladsen i forbindelse med dennes nyindretning i 2012–13, som tilsammen har mangedoblet den arkæologiske viden om hele domkirkekomplekset.

Det har vist sig, at grunden under domkirken oprindeligt var højtliggende og udgjorde et aflangt plateau, som hævede sig omkring 1½

m over hovedfærdseksåren, Sønderportsgade, som forløb syd om domkirken hen mod vadestedet over Ribe Å. På denne markante landskabsterrasse lå en omtrent cirkulær kirkegård på 9000 m² afgrænset fra det omgivende land af grøfter. Her blev flere tusinde mennesker begravet på kristen vis i tiden før 1050.

I april måned 2011 fjernedes fundamenterne til det nedbrændte bomuldsvæveri fra 1850. Den nedbrændte bygning, som var i to en halv etage, stod på et 3,5 m tykt, delvist organisk kulturlag fyldt med begravelse, murrester og organiske bebyggelseslag med vidt forskellig bæreevne. Det krævede et kraftigt fundament, og for at bære bygningen, havde man først gravet en bred, 2 m dyb grøft ned i kulturlagene. I bunden af grøften nedrammedes piloteringstømmer og herpå lagdes et lag kampesten. Over denne faste bund opbyggedes et fundament bestående af tegl og brokker lagt i lag helt op i niveau med den daværende overflade. Herpå rejstes murene. Sådanne brokkekundamenter er velkendte i Ribe, som ligger i et landskab præget af stenfattig sandjord, hvor adgangen til kampesten ikke er så rigelig som i morænelandskaberne. Brokkekundamenter var særligt benyttede i senmiddelalderen og kendes under et større antal udgravede eller undersøgte stenhuse, både gejstlige og verdslige (Andersen 2004).

I det nederste lag kampesten i fundamentet til bomuldsvæveriet fra 1850 indgik et større fragment af en stærkt dekoreret runesten. Den lå med runesiden op, og efter at have tørret lidt i vinden kunne man med fingrene feje sandet bort og åbenbare et slynget runebånd omgivet af vikingetidig ornamentik. Et stort øjeblik.

Stenfragmentet er af granit og måler 77 x 42 x 35 cm. Desværre er

stenen sekundært behugget på to sider, mens en tredje side er kløvet og endnu fremviser tre tydelige kløvehuller. Den forskellige bearbejdning af de tre brudflader viser, at runestenen kan have været udsat for op til tre forskellige behugninger ved forskellige lejligheder. På toppen af stenen sidder endnu rester af gammel kalkmørtel, som ikke stammer fra tiden i væveriets fundament. Det må betyde, at runestenen engang før 1850 også har indgået i en grundmuret bygning. Det lange sekundære brugsliv, som behugning og mørtel afslører, afføder naturligt spørgsmålet, hvorfor runestenen ikke er blevet opdaget ved en tidligere lejlighed? Det får vi nok aldrig svar på. For at berolige læserne skal nævnes, at de øvrige kampesten, som blev gravet op fra fundamentet, er blevet undersøgt grundigt.

Historikeren og Saxo-oversætteren, Anders Sørensen Vedel, var fra 1581 bosiddende på Liljebjerget i Ribes Skolegade få meter fra runestestens senere fundsted. Blandt hans fortjenester var trykningen af Adam af Bremens kirkehistorie forfattet omkring 1070, og frem til 1594 arbejdede han på en ny Danmarkshistorie. Runesten var selvsagt velkendte for ham, og vi må regne med, at stenen ville være blevet opdaget, hvis den havde været synlig på hans tid. En anden stor Ribehistoriker, Peder Terpager, udgav 1702 *Inscriptiones Ripenses*, en samling af byens indskrifter stammende fra blandt andet domkirkens gravminder. Også han ville næppe have fravalgt en runetekst, hvis han havde kendskab til den. Endelig har der blandt domkirkens præsteskab og katedralskolens lærere til alle tider været historisk kyndige, som man må antage ville kunne erkende betydningen af en runesten. Så vi kan om ikke andet så dog håbe, at de arbejdsmænd, som slog runestenen til skærver, ikke har bemærket dens udsmyk-

ning, og vi må gå ud fra, at den siden 1500-årene ikke har været synlig oven jorde.

Ved anlæggelse af fundamentet, hvori runestenen fandtes, fjernedes murrester fra domkirkens processionsgang, som blev rejst i begyndelsen af 1400-årene. På vanlig senmiddelalderlig vis var denne bygning ikke udstyret med tilhuggede sokkelsten, men blot et lag større kampesten i toppen af fundamentet, som munkestensmurene rejste sig fra. En række af disse kampesten var bevaret og svarede i størrelse til runestenen. Det ville være oplagt, hvis runestenen tidligere har siddet her. Der kendes en række eksempler på genanvendelse af runesten i kirkelige byggerier som f.eks. Øster Bjerregrav hvor der blev fundet to runesten og Vor Frue kirke i Århus, hvor ikke mindre end fire runesten indgik i kirkebygningen. I de romanske kirker, hvor en række runesten bevidst er placeret som tærskelsten, kan tanker om slægts- og kultkontinuitet ligge bag en bevidst genbrug af runesten. Det gælder en lang række kirker særligt i det midtjyske område, f.eks. Borup ved Randers, Øster Alling på Djursland og Mygind nord for Randers, hvor der endnu ligger en runesten som dørtærskel under den tilmurede norddør. Vi har ingen sikker viden om, hvordan runesten er blevet betragtet i høj- og senmiddelalder, men da langt de

Fig. 2.

Runestenen lige efter afdækningen. Foto: SJM (Sydvestjyske Museer).

The runestone just after being uncovered.

fleste runesten (ca. 80%) er blevet rejst efter kristendommens indførelse og bærer kristne indskrifter, er det usandsynligt, at de blev set som konkrete udtryk for hedenskab. Processionsgangens fundamentsten blev hurtigt dækket af voksende jordmasser. Så uden at det kan afgøres med sikkerhed, er der dog en god mulighed for, at runestenen tidligere sad indmuret som sokkelsten i domkirkens processionsgang.

Ornamentikken

Det kan ikke siges med sikkerhed, hvor stor stenen oprindeligt har været, men et godt bud er, at højden har været mindst 1,5 m og bredden omkring 1 m. Hele forsiden har sandsynligvis været flad og regelmæssig med naturligt afrundede kanter. Bagsiden ser derimod ud til at have været mere uregelmæssig og her findes ingen spor efter hverken runer eller dekoration.

Stenens udsmykning er højst usædvanlig og har ingen klare paralleller på kendte, danske runesten. Hen over stenen løber et slynget runeband, som er afkløvet i den

højre side, mens det mod venstre afsluttes i en enkeltløkke med to tværbånd og ombøjet spids. En udløber fra løkken slynger sig om runebandet på den modsatte side, mens en albuevinklet udvækst med spiralformet udspring er afhugget ved stenens ene yderkant. En ranke slynger sig i en løkke om runebandet og afsluttes i en dobbelt skudende med åbne knopskud. Endelig løber endnu en ranke ud fra stenens afkløvede side og ender i en stor spiral med en lille albuevinkling på ydersiden.

Tolkningen af stenens motiv er ikke entydig. Der er tale om planteornamentik i form af slyngede ranker med knop- eller bladafslutninger, men en del af motivet ligner umiskendeligt hovedet og forenden på et båndformet dyr, hvis krop dannes af selve runebandet, og hvor hullet i enkeltløkken udgør et dråbeformet øje. Oven for øjet ses en ombøjet læbelap med en lille tand og den ranke, der slynger sig om runebandet, er begyndelsen til en nakketop. Den lille spiral udgør hoftespiralen til et nu delvis afhugget forben, og en planteranke slynger sig om dyrets hals. Ranken, som slynger sig om runebandet og

udmunder i en stor spiral, kan i givet fald være en halespids eller nakketoppens afslutning.

Runestenen er desværre meget behugget, og det kan derfor ikke siges med sikkerhed, hvordan den fulde udsmykning har set ud. Båndformede dyr er dog som oftest af en vis længde og det er derfor sandsynligt, at vi har at gøre med en mindre del af et oprindeligt betydeligt større motiv, måske i stil med det på rekonstruktionen.

Runestens ornamentik har flere stiltræk tilfælles med den senvikingetidige Mammenstil. Planteværkets udformning er med sin dobbelte skudende helt typisk for stilarten, ligesom både albuevinkler og store spiraler samt enkeltløkker har direkte paralleller på to af Mammenstilens hovedværker; henholdsvis Jellingstenen og Mammenøksen (Fuglesang 1991, s. 85–86). Det båndformede dyr findes i Mammenstilens motivverden, men er et langt mere klassisk motiv hos den forudgående Jellingstil (Fuglesang 1991, s. 99–100).

Tilknytningen til Mammenstilen placerer runestenen tidsmæssigt i

anden halvdel af 900-årene (Fuglesang 1991, s. 102–103). Den er således nogenlunde samtidig med den store runesten i Jelling (ca. 965) (Klindt-Jensen & Wilson 1965, s. 87; Olsen 1999, s. 75) som indtil videre udgør den bedste stilistiske parallel til Ribe-stenen.

Indskriften

Indskriften er ordnet lidt anderledes, end vi normalt kender det fra vikingetidens runesten i Danmark. Som hovedregel taler man om tre forskellige former for indskriftordninger på runesten; parallelorden, hvor teksten er ordnet i lodrette, parallelle rækker, som normalt læses nedefra og op; bustrofedon, hvor indskriften er ordnet i lodrette rækker, som læses skiftevis oppefra og nedefra; og endelig konturorden, hvor indskriften følger stenens kontur – sædvanligvis begyndende i stenens nederste venstre hjørne (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 820–825). På Ribe-stenen er det ornamentikken, som udgør skriftbåndet, og hvis man skal kategorisere indskriftordningen, må det blive en mellemting mellem bustrofedon og konturordning.

Fig. 3 a–c

Runestenen fotograferet fra tre sider. Foto: SJM.

Photos of the three sides of the runestone.

Fig. 4 a–b.

To rekonstruktionsforslag til runestens oprindelige udseende og dekoration. Efter Skalk 2:2012, s. 29.

Two suggested reconstructions of the runestone's original form and decoration.

Indskriften begynder på stenens venstre side ved dyrets skulder og fortsætter ned langs denne ene side. Herefter slynger den sig opover på forsiden og følger stenens kontur. Det ser ud til, at skriftbåndet fortsætter vandret på denne side, og sammenligner man med andre sten, er det sandsynligt, at skriftbåndet har fulgt stenens kontur nedefter og fortsat ud på stenens nu forsvundne højre side (fig. 4). Den bevarede del af indskriften udgør kun en ganske lille del af den oprindelige indskrift. Sammenligner man med de svenske runesten, er det mest sandsynligt, at indskriften har taget sin begyndelse ved dyrets hoved, men her er kun toppen af runerne bevaret, og det er ikke muligt at rekonstruere denne del af indskriften.

Runerne følger den klassiske 16-tegns futhark fra vikingetiden med dobbeltsidige bistave, og s-runen er det almindelige langstavs-s. Skilletegnene er et etpunkts- og formentlig et topunktsskilletegn. Der er ingen stungne runer og ingen krydsskilletegn, hvilket er to fænomener, som dukker op i runestenskunsten i 900-tallets sidste årtier. Man skal være påpasselig med at datere alt for meget ud fra runeformerne på runesten, idet man kun kan datere efter novationerne. Det vil sige, at ældre former er langlivede og optræder side om side med nye former. Fraværet af krydsskilletegn og stungne runer kunne dog tyde på en datering til 900-tallets midterste del. Dette passer fint med den kunsthistoriske datering.

En translitteration (omsætning fra runer til latinske bogstaver) af den bevarede del af runeindskriften kan se ud som nedenfor:

ku----- (:) ful(t)rua : sil(u)...

Bindestreg „-“ angiver en uidentificerbar rune, tre prikker „...“ angiver

en lakune i indskriften og parentes „()“ angiver et usikkert læst tegn.

Sådan en fragmenteret indskrift, som vi har med at gøre på Ribe-stenen, kan ikke tolkes i sin fulde længde. Man kunne håbe, at den bevarede del af teksten kunne sammenlignes med andre kendte runestenstekster, men sådan er det desværre ikke med Ribe-stenen.

Det er mest sandsynligt, at indskriften – eller den bevarede del af indskriften – indledes med et personnavn ligesom de fleste andre runestensindskrifter fra vikingetiden. Der er flere muligheder for, hvordan personnavnet kan have set ud, da k-runen kan stå for både /k/ og /g/, og u-runen kan stå for både /u/, /o/ og /v/. Det vil sige, at vi kan have at gøre med navne, som begynder med „Ku.../Gu...“, „Ko.../Go...“ eller „Kv...“, f.eks. Kolfinnr/Gullfinnr, Guðmundr, Gunnvaldr eller endda KvígR. At dømme ud fra retningen af bistavene, er det muligt, at starten af andet led i personnavnet begynder med et m, og så ligger et navn som Guðmundr naturligvis lige for, selv om dette er meget usikkert. Dernæst er der en lang sekvens, hvor i bedste fald kun toppen af runerne er bevaret. Denne del af indskriften er for altid forsvundet.

Lige efter skilletegnet på forsiden kan man læse sekvensen ful(t)rua. Når t-runen er sat i parentes skyldes det, at man må inddrage konturlinjen i den ene halvdel af dyrets nakkekroge som hovedstav i t-runen. På de svenske runesten er det ikke usædvanligt at inddrage ornamentikken som en del af runerne, men i disse tilfælde bruger man sædvanligvis begge ornamentlinjer. Det har man ikke gjort her – hvis ordet altså skal give sproglig mening.

Ordet skal formentlig tolkes som substantivet fulltrúi 'person man har fuld tillid til, en fortrolig ven'. Ordet står i ental i en oblik kasus (det vil sige, at det er bøjet i enten akkusativ, genitiv eller dativ), så det er ikke det aktive i sætningen. Den sidste synlige sekvens i indskriften, ordet sil(u), er besnærende at tolke som ordet sál 'sjæl' i dativ, selv om der også kan være andre muligheder. Indskriften er jo afbrudt her, og tolkningen af denne sekvens er behæftet med usikkerhed. Men silu ser man i andre runestenstekster (mange af de bornholmske og de jyske som Grensten og Ålum 3 samt den nu forsvundne fra Gudum), f.eks. når man beder Gud hjælpe sjælen. Ordet 'sjæl' er altså på runestene altid anvendt i en kristen kontekst.

Det er mest sandsynligt, at de to ord skal tolkes i sammenhæng, men hvis man skal afgøre det, skal der være mere bevaret af den umiddelbare kontekst, end tilfældet er her. Hvis de to ord hænger sammen, er det mest sandsynligt, at fulltrúi står i genitiv og bestemmer det efterfølgende 'sjæl', altså 'den fuldtros sjæl', eller rettere 'for den fuldtros sjæl'.

Desværre kender vi ikke sådan en sammensætning fra andre runestenstekster, for hvis vi gjorde, kunne vi komme med et mere kvalificeret gæt på, hvad hele teksten på Ribe-stenen kunne handle om. Ordet fulltrúi kendes derimod fra forskellige sagatekster, f.eks. Víga-Glums saga, hvor Thorkel påkalder guden Frej i en offerscene „Frej! sagde han, som længe har været min fuldtro...“, fra Jomsvikinga saga, hvor Thorgerde Hørgesbrud kaldes for Håkon Jarls fuldtro, eller fra Víga-Glums saga, hvor Ingolf peger på Thorkel af Hamar som sin mest betroede eller fuldtro (Fritzer 1886, s. 504). I visse tilfælde ser det ud til, at ordet også fungerer i betydningen „beskytter“ i sa-

gateksterne. I alle de ovenstående tilfælde er ordet fulltrúi anvendt i en førkristen kontekst, altså i tiden før kristendommens indflydelse. Ordet kendes dog også fra en senere kristen kontekst, nemlig Maríu saga fra middelalderen, som er en fortælling om Jomfru Marias legender og jærtegn (varsler). Her kaldes Jomfru Maria for fulltrúa – den mest betroede eller beskytteren (ibid.), og det er et pudsigt sammenfald, at Ribe Domkirke netop er indviet til Vor Frue. Hvorvidt der er en sammenhæng mellem runestenens fulltrúi og domkirkens indvielse til Jomfru Maria er dog usikkert, idet det er vanskeligt at finde et holdbart bindeled mellem en middelalderlig kilde og en vikingetidig runesten.

Der er dog en anden runestens tekst, som muligvis kan sammenlignes med Ribe-stenens tekst, nemlig Skjern 2, som nu står på Skjern kirkegård sammen med et fragment af en runesten, Skjern 1. De omtaler efter al sandsynlighed de samme personer. Stenenes oprindelige placering er i lighed med langt de fleste runesten i Danmark ukendt. Skjern 2 blev fundet i 1843 som grundsten til en trappegang i Skjern slot, der blev ødelagt engang i 1600-tallet (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 116), mens Skjern 1 blev fundet i slutningen af 1830'erne i Skjern kirkes grundmur (ibid., sp. 115). Indskriften på Skjern 2 lyder 'Sasgerd, Finulvs datter, rejste stenen efter Odinkar, Osbjørns søn, den dyre og hin drottro. En sejdkarl (skal) den mand (være), som bryder disse kumler.' (ibid., sp. 117) Teksten på Skjern 1 er meget fragmentarisk og lyder '... Osbjørn ... sin broder/fader(?) ... Haralds ...'. Mette Iversen har foreslået, at Harald på Skjern 1 er Harald Blåtand (Iversen 2000, s. 30), og dette er da også meget sandsynligt. Navnet Harald er sjældent i runestenssammenhæng og kendes i Danmark kun fra den store Jel-

ling-sten, den nu meget ødelagte Sønder Vilstrup-sten samt Sønder Vissing 1, som også alle skal knyttes til Harald Blåtand. Kronologisk befinder vi os altså med Skjern-stenene i midten eller sidste halvdel af 900-tallet ligesom Ribe-stenen. Dette bekræftes desuden af den store maske, som pryder forsiden af Skjern 2. De to sten er knyttet tæt til magtens centrum, og den drot, som nævnes på Skjern 2 kan meget vel være kongen selv. Tænk om teksten på Skjern 1 havde været lige så godt bevaret som på Skjern 2. Så havde vi måske haft et bedre indblik i det persongalleri, som omgav selveste Harald Blåtand!

Teksten på Skjern 2 kan deles i to; en rejserformel og en forbandelsesformel. Forbandelsesformlen står på toppen af stenen og har til hensigt at beskytte stenen mod at blive flyttet, ødelagt eller på anden måde beskadiget. Vi kender forbandelsesformularer fra flere andre runesten, og det er altid grumme sager, der bliver lovet som straf mod en eventuel skadesforvolder. En 'sejdmkarl' kan oversættes med 'trolldkarl' eller 'trolldmand', men det er værre end det. At udøve sejd blev nemlig forbundet med kvinder, f.eks. vølver (Price 2002:111), og det var meget nedsettende for en mand at være kvindagtig eller umandig.

Rejserformlen er placeret på den ene flade side af stenen og omkranser maskemotivet midt på. Den har som formål at manifestere slægtens magt. Både rejserens (Sasgerds) og den mindedes (Odinkars) fædre er nævnt, hvilket fortæller noget om, hvor vigtigt det var at være af god slægt (f.eks. Stoklund 1991:296). Det kan også fortælle noget om de arveretlige forhold, der må have været i vikingetiden, og som runestenene muligvis afspejler. Stenrejseren har retten til at arve den person, som runestenene er rejst over (Sawyer 2000). Desuden er der

hæftet et par rosende tillægsord på Odinkar; han er dyr og drottro. Tillægsordet 'dyr' kan opfattes som 'kostbar, pragtfuld' eller 'ærefuld', og det er et i denne kontekst 'den dyre' skal forstås. Dette hænger nøje sammen med tillægget 'den drottro', altså den som er tro mod sin herre 'drot', og som man måske aner, bevæger vi os i samme genre som 'den fuldtro' på Ribe-stenen. Det var vigtigt at have betroede folk i sin hird, og det gav status at være betroet hirdmand.

Lad os vende tilbage til Ribe-stenen. Det er muligt, at vi har at gøre med en af de tidligste kristne runestensindskrifter. Mest nærliggende er det, at der er tale om en udvidet sjæleformel i stil med „Gud hjælpe hans sjæl“ eller „Gud hjælpe hans sjæl vel“, som vi kender det fra de kristne runesten fra omkring år 1000. Der er ingen tvivl om, at tillægget 'den fuldtro' har været statusgivende for den, som er blevet mindet på stenen. Sjæleformler står altid til sidst i indskriften efter rejserformlen som f.eks. på Grensten ved Randers (Jakobsen og Moltke 1942:127f.) og Ålum 3 mellem Randers og Viborg (Jakobsen og Moltke 1942:131f.). Dette kunne antyde, at vi på Ribe-stenen har den sidste del af indskriften; at det, som vi ser som indledningen af indskriften ved dyrets kæbe, er indledningen til det afsluttende afsnit af en længere indskrift, som nu er forsvundet. Hvis dette er tilfældet, har Ribe-stenen været ristet med runer på flere sider, som nu er hugget væk, og den har været et imponerende monument, formentlig malet i stærke farver. Det er en almen antagelse, at runestenene generelt var malet. På nogle svenske runesten står det anført i teksten, at runestenene har været malet, f.eks. en af stenene fra Överselö kirke i Södermandland, hvor teksten lyder 'Her skal disse stene stå, rødede med runer. Guðlaug rejste (dem) efter sine sønner, Hjalmlaug efter

sine brødre.' eller en af Gerstabergerstenene ligeledes i Södermanland, hvor teksten slutter med ordene 'Esbjörn ristede og Ulf malede.' (Jansson 1987:153ff.). I andre tilfælde har man fundet maling på ganske mange runesten, som har været genanvendt i kirkebygninger og derfor har været godt bevarede. Det gælder f.eks. Bjerring-stenen, som blev fundet i 1996 under gulvet i våbenhuset i Bjerring kirke, hvor den var blevet genanvendt som tærskelsten til den romanske kirke. Runestenene lå med runesiden opad, og øverst på bagsiden var den store sten prydet med en maske, som man kender det fra andre runesten, f.eks. Skjern 2. I denne maske fandt man spor af farvestoffet mønje, så den har været malet op i en lysende orange farve (Iversen 2000:11). Også på Slesvig-stenen, som blev fundet i Slesvig Domkirkes nordre tårn, blev der fundet røde farvespor i runerne (Moltke 1985:549).

Hvis man til slut tillader sig en vild spekulation, som søger at sammenfatte en stærkt fragmenteret tekst på en runesten, hvis særegne udsmykning falder udenfor det kendte billede af nordiske runesten og sammenholder dette med stenens fundsted, er det fristende at henvise til Ribe bispekrønike. Den blev nedskrevet omkring år 1230 og synes at være velinformeret omkring kirkens ældre historie (Gelting 2004). Krøniken omtaler også Ribe-kirkens første biskop, friseren Liufdag/Leofdan og især hans endeligt, som kan tidsfæstes til omkring år 950. Det berettes, at hedninge dræbte bispem med spyd, da han ville sætte over en å, og han blev begravet på den hellige Jomfrus kirkegård. Det voldsomme optrin passer fint ind i Ribes topografi og er samtidig den første omtale af Vor Frue som domkirkens værnehelgen. Hvis denne kilde er korrekt, kunne man overveje, om runestenens fultrua kunne henvise

til Ribe Domkirkes værnehelgen. Fortsætter man de samme spekulationer, kunne runestenene være rejst over biskop Liufdag/Leofdan. Vi bliver dog nok nødt til at finde mere af stenen, hvis tankerækken skal underbygges yderligere.

Litteratur:

Andersen, Lis 2004: Ribe Gråbrødrekløster – det sidste kapitel. *Mark og Montre* 2004, s. 23–40.

Fritzner, Johan 1886. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Første Bind. Kristiania.

Fuglesang, S. H. 1991. The axehead from Mammen and the Mammen style. Mammen. *Grav, kunst og samfund i vikingetiden* (red. M. Iversen m.fl.). Højbjerg. S. 83–108.

Gelting, Michael 2004: Elusive Bishops: Remembering, Forgetting, and Remaking the History of the Early Danish Church. In Sean Gilsdorf (ed.) *The Bishop: Power and Piety at the First Millennium*, pp. 169–200. Neue Aspekte der europäischen Mittelalterforschung, 4 (Münster) .

Gelting, Michael H. 2007: The Kingdom of Denmark. *Christianization and the Rise of Christian Monarchy* (Nora Berend ed.) Cambridge University Press, 2007, s. 73–120.

Imer, Lisbeth, Maria Knudsen og Morten Søvsø 2012: Runestenene i Ribe: *Skalk* 2012:2, s. 24–30.

Iversen, M. 2000. *Fra runesten til runesten i Midtjylland. På opdagelse i vikingernes landskab med afstikkere til andre seværdigheder og gode kroer*. Viborg Stiftsmuseum.

Jacobsen, Lis og Erik Moltke 1942. *Danmarks Runesten*. Text. København.

Klindt-Jensen, O. & D. M. Wilson 1965. *Vikingetidens kunst*. København.

Madsen, Helene Agerskov og Morten Søvsø 2010: Liv og død i 16- og 1700-årenes Ribe. *By, marsk og geest* 22, 2010, s. 56–75.

Madsen, Helene Agerskov og Morten Søvsø 2012: Anne, storrygeren. *Skalk* 2012:3, s. 8–10.

Moltke, Erik 1985. *Runes and their Origin. Denmark and Elsewhere*. København.

Nielsen, Leif Hansen 2010: Industri. I: *Ribe Bys Historie* bd. III, (Søren Bitsch Christensen red) Esbjerg, s. 257–285.

Nybye, Camilla Løntoft 2004: Christian Giørtz' bomuldsvæveri – den første bygningskonstruktion i Danmark med brug af støbejernssøjler. *By, marsk og geest* 16, Ribe 2004, s. 29–38.

Olsen, O. 1999. *Da Danmark blev til*. København.

Price, Neill S. 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala.

Sawyer, Birgit 2000. *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford.

Stoklund, Marie 1991. Runesten, kronologi og samfundsrekonstruktion. Nogle kritiske overvejelser med udgangspunkt i runestenene i Mammenområdet. I: Iversen, Mette (red.) *Mammen. grav, kunst og samfund i vikingetid*, s. 285–297. Jysk Arkæologisk Selskab.

Søvsø, Morten 2009: I hjertet af Ribe. *Skalk* 2009:4, s. 3–8.

Søvsø, Morten 2011: Tidligkristne begravelser ved Ribe Domkirke. *Arkæologi i Slesvig* 2010, 13, s. 147–164.

Summary

The Ribe Runestone

A large fragment of a runestone was uncovered in 2011 during excavations at Lindegården, just south of Ribe's cathedral (fig. 2). The fragment was discovered embedded in the foundations of a building from 1850. The heavily carved stone is the only known runestone from southwest Jutland and, from its particular decorative style, can be dated to the late Viking Age. The stone, made from granite, measures 77 cm x 42 cm x 35 cm. Unfortunately, the stone was later re-carved on two sides, while the third side was cleaved, three cleaving-holes can still be seen. The different secondary reworking of the three sides of the stone show they occurred at three different occasions. The stone is estimated to have been 1.5 meters tall and 1 meter wide. The front of the stone was probably flat and regular with naturally rounded edges whereas the back of the stone was irregular. Here there were no traces of inscriptions or decoration. Across the stone ran an interlaced runic band, which seems to be a transitional style between an animal-band decoration and a plant-motif decoration. This decoration is comparable to the Mammen-style and thus can be dated to between 950 and 1025 (fig. 3 and 4). The best parallel to the Ribe runestone, based on the decorative style, is the large Jelling Stone. However, the runic inscription itself is more comparable to the Skjern 2 runestone from central Jutland.

The inscription is only partly preserved:

ku----..... (:) ful(t)rua : sil(u)...

Only the word fultrua can be read with certainty and is followed possibly by the word sil(u). A possible translation of the runic inscription could read as 'the faithful soul' or 'for the faithful soul'. This formulation is known only from Christian runic inscriptions, but due to the fragmentary state of the inscription, we can only speculate its true meaning.

Lisbeth M. Imer
Museumsinspektør
Danmarks Middelalder &
Renæssance
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K
lisbeth.imer@natmus.dk

Maria Knudsen
Arkæolog
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
mkn@sydvestjyskemuseer.dk

Morten Søvsø
Leder af Arkæologi
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

1200-tallets ærkebispestridigheder i lokalt perspektiv

– Ribebisperne under opgøret mellem
kirke og konge

Af Katrine Berg Pedersen

Hvad forårsagede ærkebispestridighederne i anden halvdel af det 13. århundrede? Umiddelbart et simpelt spørgsmål, der trods lang forskningstradition har budt på flere spørgsmål end svar. For hvad handlede opgørene egentligt om? Var der tale om en ideologisk kamp, hvor der kæmpedes om store principielle ideer og om kirkens frihed over for kongemagtens suverænitet, eller skal konflikten ses i et magtpolitisk perspektiv, hvor mere jordnære kampe om magt, politisk indflydelse, besiddelser og privilegier gjorde sig gældende? Eller var der, end mere basalt, tale om konflikter, hvis kerne lå på det slægtsmæssige og personlige plan?

Hensigten med denne artikel er at puste nyt liv i debatten gennem et studie af Ribebispens position i konflikterne. Der vil i det følgende argumenteres for, at det magtpolitiske og slægtsmæssige aspekt var af størst betydning, da ren idealisme ikke synes at være tilfældet i den ideologiske dagsorden.

Indledning

I slutningen af 1900-tallet blev ærkebispestridighederne livligt debatteret mellem nogle af landets førende historikere. Konflikterne blev forsøgt forklaret ud fra en henholdsvis ideologisk, magtpolitisk og slægtsmæssig tese, hvor især William Norwin og Niels Knud Andersen lagde sig i spidsen for den kirkeretslige linje, mens Aksel E. Christensen, Kai Hørby og Niels Skyum-Nielsen stod som repræsentanter for den politiske og slægtsmæssige position.

Men forskningsdiskussionen opnåede aldrig fuld konsensus, og det er endnu ikke lykkedes at opstille

en uanfægtet tese. Selvom dette sjældent forekommer i moderne historieforskning, kan et studie af Ribebispens rolle i den nationale konflikt ikke desto mindre endnu engang åbne op for diskussionen og fremhæve aspekter, der taler for, at magtpolitik, alliancer og personlige relationer var af større betydning end de ideologiske og principielle ideer.

Ribe bys vitale betydning i et både kirkeligt, økonomisk og politisk regi er endnu engang blevet stadfæstet og tydeliggjort i nye udgravninger ved Ribe Domkirke. I den anledning har det været oplagt at

spørge, hvilken karakter Ribebispernes motiver og bevæggrunde havde i ærkebispespejdelighederne, samt hvilke konsekvenser samarbejdet med kongemagten fik for Ribebisperne, byens domkapitel og stiftets indbyggere. Ydermere er striden særlig interessant i forbindelse med Ribe, på grund af specielt kong Christoffer 1.s tilknytning til byen (Pedersen 2003, s. 17).

Fra konsensus til konflikt: Forholdet mellem kongen og kirken etableres

Det tætte samarbejde mellem den danske kongemagt og kirken blev for alvor grundlagt under Svend Estridsens regeringstid i midten af det 11. århundrede. Den vesteuropæiske kirkeorganisation blev indført, og opbygningen af det middelalderlige samfund tog fart (Bøgh 1999, s. 33).

I 1170, under kirkefesten i Ringsted, besegledes samarbejdet mellem kongen og kirken, da ærkebiskop Eskil helgenkårede kong Valdemar den Stores fader, Knud Lavard, samt kronede Valdemars ældste ægtefødte søn Knud 6. (Ulsig 1999, s. 31). Gennem dette gudsbenådede herskerdynasti fik kongedømmet en sakral karakter, hvilket også kom til udtryk i Knud 6.s forordning fra år 1200. Forordningen påpegede, at kongen handlede som lovgiver i kraft af sit embede, som Gud havde tildelt ham. Derudover påpegede forordningen, at det faldt ind under hans magtbeføjelser som konge at give og ændre love (Ulsig 1999, s. 31).

Moderniseringen af retssystemet og udbygningen af kongemagtens centraladministration resulterede i, at der opstod et gensidigt afhængighedsforhold mellem kongen og kirken. En velfungerende kongemagt var derfor baseret på et nært samarbejde mellem de to institu-

tioner. Kongemagten drog nytte af gejstlighedens latinske kundskaber, der var det internationale kommunikationssprog samt kirkens evne som formidler af europæiske ideer om de verdslige magtfunktioner. Kirken viste vejen til det, der manglede; en alment anerkendt ret for kongemagten, der kunne befale under trussel om straf. Den kirkelige bandlysningsstraf, der afskar folket fra forbindelsen til kirken og dermed Gud, var et effektivt middel (Bøgh 1999, s. 68).

Men både kongemagten og kirken så fordele i at distancere sig fra det tidligere retssystem, hvor vægten havde ligget på de forskellige slægters magt, da dette kunne hjælpe til at begrænse aristokratiets magtudøvelse. Derudover drog kirken også nytte af kongemagtens beskyttelse og støtte, og så længe begge institutioner trak på samme hammel, anså kongerne det som fordelagtigt, at bispeserne øgede deres magt og indflydelse i samfundet og i det kongelige magtsystem (Bøgh 1999, s. 71). Kongen styrkede kirkens indtægtsgrundlag gennem jorddonationer, som bidrog til udbygningen af de kirkelige institutioner (Christensen 1978, s. 38). Derudover udvidede bispesernes magt sig efterhånden til at strække sig udover den gejstlige sfære på flere områder. Bispeserne fik tildelt rettigheder i at tage mænd, hvilket vil sige, at de bl.a. besad deres egen militære magt. Derudover blev deres godser fritaget for at betale skat, og de opnåede bøderettigheder af deres undersåtter og fik tillige rådighed over flere dele af de kongelige indtægter, da de fik andel i de kongelige skatter i byerne samt møntrettigheder (Bøgh 1999, s. 71).

Der skete således en udveksling, idet kirken gav kongemagten den retslegitimitet den søgte, og i bytte fik kirken del i den materielle magt. Kirkens immunitetsgrundlag var forankret, og symbiosen mellem

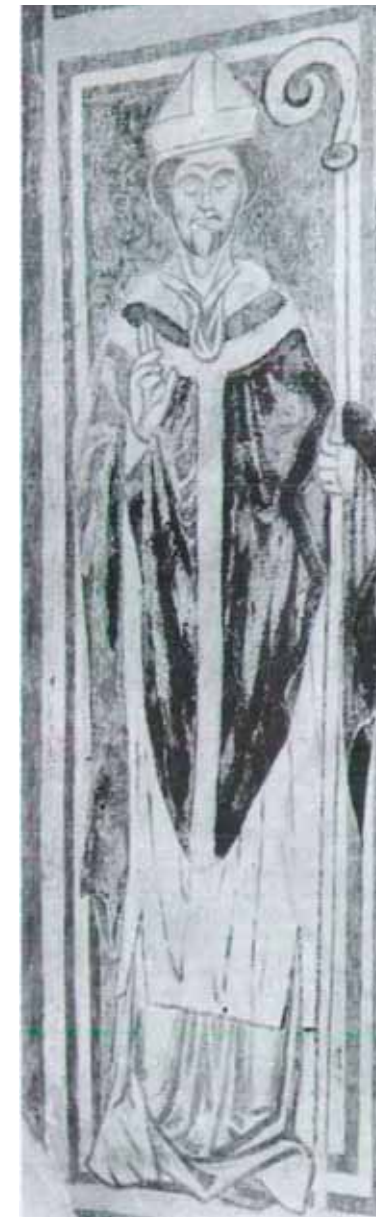

Fig. 1a og 1b

Christoffer I og ærkebiskop Jacob Erlandsen malet under den første store ærkebispespejdelighed o. 1260. Kalkmalerier i Karise kirke ved Fakse. Efter: www.denstoredanske.dk.

King Christoffer I and Archbishop Jacob Erlandsen.

kirken og kongen fortsatte forholdsvist gnidningsfrit op til midten af det 13. århundrede, hvorefter det kom til sammenstød mellem samfundets magteliter, hvor specielt kirken spillede en særlig rolle.

Samarbejdets ophør

„Kongen bør (...) vide, at det aandelige hæver sig over det timelige, og

paa samme maade hæver kirkens ret sig over de verdslige love, og skulde de staa hinanden imod, da sætter den større den mindre ud af kraft, nemlig den aandelige den timelige.“

Dette citat er et uddrag af ærkebiskop Jacob Erlandsens proklamation om et rent kirkevælde fra midten af 1200-tallet. Den meget radikale udtalelse, der gik på tværs

af den vante tankegang i Danmark, blev genstand for landets første store opgør mellem den danske kirke og kongemagten. Kirken, der sideløbende med kongemagten fungerede som en magt- og øvrighedsinstitution, fremsatte krav om større selvstændighed fra kongemagtens suverænitet. Kongemagtens forhold til kirken var derved anspændt, da begge institutioner forsøgte at øge deres beføjelser på den andens bekostning. Kongemagten havde i tiden op til 1241 ikke kun opnået at legitimere sin magt gennem Guds nåde, den fik tillige udformet en ret til retshåndhævelse i samfundet. Usurpation eller ej, så lykkedes opbyggelsen af et retsgrundlag. Siden Erik Lams regeringsperiode (1137–1146) begyndte kongens retshåndhævelse at fylde mere i kongebrevene, og han satte den kongelige straf foran den kirkelige bandlysning, og legitimeringen til at straffe kom således ikke længere udelukkende fra Gud. Kongens magtbeføjelser kom ligeledes til udtryk i fortalen i Jyske Lov fra 1241, da denne påpegede, at alle i riget skulle være ham „(...) *hørige og lydige og underdanige* (...)“ (Ulsig 1999, s. 33). Kongen stod kun til ansvar overfor Gud ved dommedag. Fortalen tillægger ikke kirken nogen særlig rolle, da det

var kongens embede „(...) *at overvåge domme og gøre ret* (...)“ (Ulsig 1999, s. 33).

Men disse normative kilders udsagn lod sig ikke samstemme med det realpolitiske univers. På grund af de udenlandske bispers uafhængige forhold til deres fyrster øgedes deres rettigheder. Denne europæiske tendens nåede også til Danmark, og det var derfor nærliggende for de danske biskoper på samme vis at søge frigørelse fra det kongelige magtsystem, hvilket kongen af naturlige årsager ikke kunne acceptere (Bøgh 1999, s. 73).

Konflikternes omdrejningspunkter lader sig bedst belyse i landets to mest markante ærkebisperstridigheder, der fandt sted i perioden 1254–1274 under ærkebiskop Jacob Erlandsens embedsperiode, og endnu engang mellem 1289 og 1303 hvor Jens Grand blev ærkebiskop.

Ved en gennemlæsning af retsprocesserne mellem ærkebiskopperne og kongemagten tegner der sig et billede af, at de fremsatte anklagepunkter overordnet er de samme under begge retssager. Retssagerne vidner om, at det grundlæggende problem var, at der ikke forelå klare juridiske retningslinjer; for

hvem havde den største magt; kongen eller ærkebiskopperne? Ud fra det hierarkiske samfundsideal var kongen, ifølge ærkebiskoppernes synspunkt, underlagt kirkens absolutte suverænitet, idet det åndelige til enhver tid hævdede sig over det timelige. Det vil sige, at kirkens ret således hævdede sig over de verdslige love (Skyum-Nielsen 1962, s. 63). Det var derved ærkebiskoppernes hensigt at følge den strenge kirkeret, den kanoniske ret. Reformorienterede modifikationer af den skånske kirkeret blev derfor et af hovedpunkterne på specielt Erlandsens dagsorden, da han ikke mente at denne stemte overens med de internationale kanoniske forhold.

Denne fundamentale problemstilling forgrenede sig ned i enkelt-sagerne og resulterede i, at parterne anklagede hinanden for, at ville gøre sig til dommere i modpartens anliggender (Skyum-Nielsen 1962, s. 104–106). For hvilke sager hørte under hvilken domstol, og hvor langt rakte henholdsvis den kanoniske og verdslige retshåndhævelse og domsmyndighed?

Der var specielt fire emner, der fungerede som omdrejningspunkter for parternes uenighed: ledingsbestemmelser, kirkens immunitet, jurisdiktion og kirkeembederne.

1. Ledingsbestemmelserne og mandtagning. Hvilke militære forpligtelser havde biskoppen, og hvem havde retten over de mænd, der boede på bispens ejendomme ved et ledingsudbud? Biskopperne søgte at begrænse deres militære forpligtelser og den hærtjeneste deres mænd skulle yde kongen, samtidig med at de ville øge antallet af mænd i egen tjeneste. Modsat hævdede kongen, at ærkebiskoppen på lige fod med landets øvrige stormænd var forpligtet til at stille mænd

til fælles forsvar (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 28–29).

2. Kirkens immunitet. Hvilke privilegier havde kirken? I denne forbindelse var det især regaler, der var genstand for anklagerne, da disse naturgivne rigdomskilder som f.eks. forstrandsret, vragnet samt danefæ havde altid tilhørt kongemagten. Men hvordan forholdt det sig på kirkens ejendomme?

3. Jurisdiktions områder og dens grænser. Hvor langt rakte den gejstlige domsmyndighed, og hvilken lov var gældende i hvilke sager?

4. Kirkeembederne og investiturretten. Hvem havde bemyndigelse til at indsætte en ny ærkebiskop, og hvem var berettiget til at indsætte nye præbender?¹ Kongemagten mente ikke, at patronatsretten blev overholdt, idet ærkebiskopperne blev valgt til deres embede uden kongens samtykke, samtidig med at kirken alene indsatte nye præbender.

Denne kirkelige løsrivelsestendens syntes allerede fra starten problemfyldt, eftersom det over tid var kongemagten, der havde bevilget kirken store rigdomme og godser og dermed dens betydningsfulde position i landet. Gejstligheden var så at sige bundet til verdsligheden (Ingesman 1999, s. 108). Men den danske kirke stod imidlertid ikke som en samlet enhed mod kongemagten.

Urolighedernes begyndelse efter Valdemar Sejrs død 1241- Ribebispens valg

Valdemar Sejrs retmæssige arving, Valdemar den Unge, døde tidligt, og kongens næstældste søn Erik Plovpenning (1241–1250) blev kro-

Fig. 2a og 2b

Ærkebiskop Jacob Erlandsens segl. Efter Petersen 1883, planche I, 3–4.

The seal of Archbishop Jacob Erlandsen.

Fig. 3

Erik Plovpenning (1241–1250). Udsnit af kalkmalerier over kongens grav i Skt. Bendts kirke i Ringsted. www.denstoredanske.dk.

King Erik Plovpenning.

net til medkonge, mens de yngste sønner, Abel og Christoffer, blev tildelt hertugdømmerne i Sønderjylland og på Lolland-Falster.

Men efter Valdemar Sejrs død i 1241 kom Erik Plovpenning i krig med sin bror Abel, der ønskede større selvstændighed over sit hertugdømme og over for kongen. Abels erobring af Ribe i 1245 og Erik Plovpenning's hurtige tilbageerobring var med til at understrege og tydeliggøre byens vigtighed for kongemagten. Ribe kom således til at fungere som stødpude mellem slægtslinjerne i det danske dynasti, og den danske kongemagt gjorde en særlig indsats for at besidde byen på grund af dens strategiske beliggenhed (Netterstrøm 2010, s. 153). Men også Ribebispen havde interesse i at forblive i kongemagtens hænder, da det meste af bispens og domkapitlets jordegodser og stift lå nord for Kongeåen, og bispen ville ikke risikere, at stiftet blev delt i to (Netterstrøm 2010, s. 154).

Alt imens Erik Plovpenning's kampe mod sin bror Abel fortsatte, blev et kirkemøde i Odense afholdt i 1245. Konciliet blev samlet for at værne kirken mod kongens påståede tyranni, hvilket fik fatale konsekvenser for kongens kansler, Roskildebispen Niels Stigsen, der måtte gå i landflygtighed (Skyum-Nielsen 1962, s. 24). Hvis man skal tro J. Kinch, Ribes byhistoriker fra

Fig. 4

Indledningen til Jyske Lov fra 1241. Den ældst bevarede udgave. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Preface to the Jyske Lov (the Jutlandic law) 1241. This is oldest preserved parchment manuscript of the law.

1800-tallet, så var Ribebispen Esger (1246–1273) den eneste af de højere gejstlige, som holdt med kongen, hvilket resulterede i, at Esger blev taget til fange under Ribes erobring i 1245. Efter at Ribe atter var kommet i kongemagtens hænder, fik Esger på grund af troskab i krigen tildelt skibet 'Navigium' i Hvidding Herred. Herudover lovede kongen, at han ville afvise bispens mænd, hvis de kom til ham i forbindelse med ledingsudbud (Kinch 1869, s. 63–64). En af kirkekampenes store konfliktområder blev herved eftergivet, hvilket må have haft stor betydning for kongens militære udgangspunkt. Kongen gik således på kompromis med Jyske Lovs ledingsbestemmelser, der jf. 3. bog, kap. 8 foreskrev, at mens biskopperne måtte tage mænd fra eget stift, var det kongemagten berettiget at tage mænd i tjeneste fra hele riget (Kroman 1968, s. 168). Herudover blev Ribes kannikker fritaget toldafgift på deres heste og øvrige ejendomme overalt i riget i 1246 (Kinch 1869, s. 58).

Da Erik Plovpenning i 1250 døde på Slien, blev Abel (1250–1252) kåret som Danmarks nye konge, men dennes regeringstid blev dog kortvarig. Alligevel nåede Abel at stadfæste Ribes handelsret og privilegier, der påpegede, at byens borgere var fritaget for told, torvegæld og forband overalt i riget og hertugdømmet, hvor de kom med deres varer. Det var meget almindeligt, at privilegier skulle stadfæstes i forbindelse med et kongeskifte. Dette ses blandt andet i forbindelse med, at friheden for torvegæld og told blev fornyet i 1242, da Erik Plovpenning's embedsperiode begyndte, i 1250 under Abel og i 1252, da Christoffer 1. kom til magten. Men privilegierne ses ligeledes stadfæstet i 1266 og 1271 under Erik Klippings regeringsperiode, hvilket kan tyde på, at nødvendigheden af borgernes støtte har været udslagsgivende for stadfæstelsen.

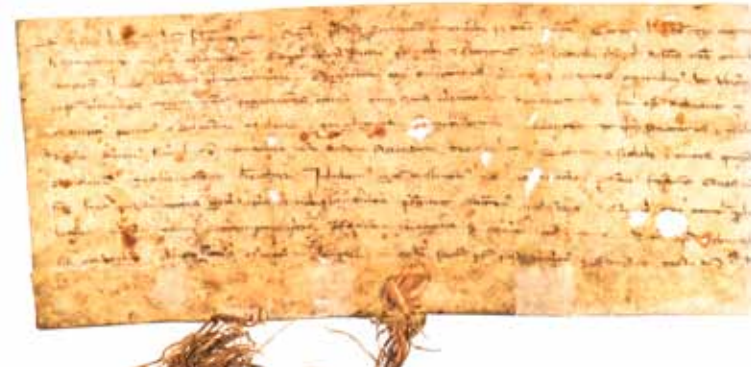

Fig. 5

Erik Klippings privilegier til Ribes indbyggere 15 marts 1266. Efter Ribe Bys Historie bd. I, s. 132.

King Erik Klipping's privileges to the citizens of Ribe, dated to March 15th 1266.

Derudover forøgede kongen byens friheder ved at give dem frihed fra at betale afgift ved strandvrag (Kinch 1869, s. 65) (fig. 5).

Abel indgik ligeledes en overenskomst med Ribebispen Esger om den såkaldte plovskat, der var en form for pengeskat, som kongen havde forhandlet sig frem til som compensation for afskaffelsen af vekslinger, det vil sige skatten på brugen af penge (Poulsen 2010, s. 232). Overenskomsten bestod i, at bispen skulle have 8 penninge af hver plov. Derudover fik bispen tildelt 40 mark penge af kongens andel af plovskatten for tro tjeneste og lydighed i 1251 (Kinch 1869, s. 65). Allerede i 1257 gik man dog tilbage til det gamle møntsystem, og i 1280 fik bispen andel af møntindtægterne og kunne derved drage nytte af vekslingerne endnu engang (Poulsen 2010, s. 232).

Da Abel døde i 1252, overtog broderen Christoffer 1. (1252–1259) magten og ikke Abels ældste søn, Valdemar Abelsen, som traditionen egentlig foreskrev (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 23–26). Arvefølger reglerne, som Valdemar den Store over tid havde fået gennemført, blev brudt og magtsystemet krakelerede.

Konflikterne med Abels efterkommere skulle vise sig at fortsætte gennem flere generationer, da de ikke ville opgive deres krav på tro-

nen. Christoffers magt som konge kom derfor til at afhænge af aristokratets støtte. Men netop aristokratiet skulle ligeledes vise sig at give store problemer, da landets mægtigste mænd higede efter mere magt og indflydelse i det efterhånden udviklede stats- og retssystem. De søgte bl.a. at udvide deres skattefrihed samt lempelser af deres hirddisciplin (Ulsig 1999, s. 35). Aristokratiet opnåede, på grund af landets udenrigspolitiske problemer, en stadig større andel af de kongelige rettigheder og indtægter som compensation, da deres løn ikke kunne betales (Bøgh 1999, s. 73–74). Men efter 1241 var det politiske samspil mellem kongen og aristokratiet præget af voksende mistillid og rivalisering (Christensen 1968, s. 80). Abel-Christoffer forordningen fra omkring 1250 var netop et udtryk for, at den svækkede kongemagt, samtidig med at forordningen fungerer som symbol på, at et nyt statssystem var en realitet, idet der blev sat retslige grænser for kongen (Christensen 1978, s. 36).

Udfordringer under Christoffer 1.

Abel-sønnerne gav Christoffer problemer. Christoffer så sig derfor nødsaget til at genoprette det sønderjyske hertugdømme i 1253, og indsætte Abels søn, Valdemar som hertug. Christoffer havde derved givet den oprørske slægtslinje et

stykke af kagen, samtidig med at hertugdømmet fungerede som kile til modstanderne mod syd, holdstenerne (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 26).

Men også ærkesædet med Erlandsen i spidsen repræsenterede reformorienterede holdninger, hvilket resulterede i, at ærkebiskoppen og kongen endte i en retssag. Procesakterne under Erlandsens retssag i Rom vidner om, at kirken angiveligt oplevede trusler fra kongen. Som modreaktion herpå udformede Erlandsen den såkaldte Vejlekonstitution fra 1256. Vejlekonstitutionen ville sikre kirken mod overgreb fra kongemagten. Et interdikt, det vil sige forbud mod alle kirkelige handlinger, skulle dermed være gældende i hele landet, hvis kongen på nogen måde havde sanktioneret en fængsling af en biskop i Danmark, eller blot hvis kongen formodedes at kunne have forhindret denne (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 27). Netop Vejlekonstitutionens forordning blev altafgørende, da det springende punkt i konflikten mellem ærkebiskoppen og kongemagten var fængslingen af Erlandsen i 1259. Erlandsen appellerede til paven, og en årelang retssag ved kurien, det pavelige hof i Rom, var en realitet frem til 1274. I forlængelse af dette ses det, at kong Christoffer netop i 1256 tildelte ejendomme tilhørende Iver Tagesen til biskop Esger, på trods af at disse var testamenteret til Løgum Kloster i 1254 (Ribe Oldemoder 1869, s. 12 nr. 20). Den direkte sammenhæng mellem Vejlekonstitutionen og bispens godsforøgelse fremstår ikke eksplicit i Ribes Oldemoder. Men det forekommer ikke usandsynligt, at der fra kongens side kan have ligget taktiske overvejelser bag handlingen. Godt et år før kirkemødet i Vejle forelå ligeledes et mageskifte mellem kongen og Ribebispen, da Christoffer I. gav Ribe Domkirke Harboøre i godtgørelse for tabet af

bispens enge i Lustrup, som opførelsen af kongens mølle i Ribe havde sat under vand (Ribe Oldemoder 1869, s. 10, nr. 18). Mageskiftet syntes at have været til Ribebispens fordel, da Harboøres jord ud fra arkæologiske udgravninger har vist sig at have været velboniteret. Det vil sige, at jorden havde en stor ydeevne og dyrkningsværdi modsat Lustrups jorder, der blev sat under vand på grund af kongens mølle inde i Ribe (Søvsø 2012, s. 24).

Både mageskiftet og bispens godsforøgelser tydeliggør magtalliancernes betydning og vigtigheden i at betragte kirkekampene i et magtpolitisk perspektiv.

Retsantropologiens bidrag

Den retsantropologiske metode kan i den sammenhæng derfor fremhæves, da man herigennem opnår en mere nuanceret tilgang til kilderne og fortolkningen af disse. Retsantropologiens grundtanke er, at ret, konflikt og social orden ikke kun skal studeres ud fra et snævert juridisk eller institutionelt perspektiv, da det er meningsløst at løsrive en formaliseret politisk sfære fra den bredere samfundsmæssige kontekst (Orning 2010, s. 5–8). Trods forskningens fokus på at anskue statsdannelseprocessen op til 1200, mener jeg, at metoden kan anvendes til at belyse, hvilke motiver Ribebisperne havde under ærkebispestridighederne.

Som kompensation for Ribebispens støtte til den danske kongemagt opnåedes store begunstigelser. Samarbejdet og loyalitetsbåndet mellem biskoppen og kongen vidner om, at kongemagten endnu ikke i det 13. århundrede formåede at kontrollere det omgivne samfund gennem formelle institutioner (Orning mfl. 2010, s. 16). Venskab, uddeling af gaver og privilegier var styrings-

redskaber for alliancer, der i sidste ende gav øget magt til begge parter, hvilket understreger kongens og bispens modstridende principper (Orning 2010, s. 289). Mens kongen gentagne gange gik på kompromis med de lovgivende principper, var Ribebispernes troværdighed overfor de ideologiske standpunkter i flere tilfælde ude af syne.

Man bør derfor være forsigtig med at anskue konflikterne i et entydigt lys, da metodiske fejlslutninger let opstår, hvis retsprocesserne læses for pålydende. Bag overfladen af juristeri gemte sig et sammenstød mellem to betydelige magtfaktorer. Distinktionen mellem de forskellige forskningspositioner kan tydeliggøres ved, at hvad der for én forsker var stridens *ydre aspekt*, var for den anden *stridens kerne*. Forskellen mellem teorierne skal således ses i forbindelse med deres opfattelser af kildernes karakter og værdi. Gennem en analyse og et studie af Ribebispernes sociale integrationer tydeliggøres individets strategier og valgmuligheder (Orning 2010, s. 9). Man må formode, at det var et *bevidst* valg fra Ribebispernes side ikke at være en del af den kirkeretlige retning. Trods ærkesædet kamp om at udvide de kanoniske retsområder og privilegier, må bisperne i Ribe have set flere personlige fordele i at støtte kongemagten.

Bisp Esgers fortsatte støtte

Efter kongens fængsling af Erlandsen i 1259 døde Christoffer i Ribe, og efterfølgende spekulationer om forgiftning florerede, men et endeligt bevis forelå aldrig. Påstanden er af senere historikere blevet betragtet som det pure opspind, opdigtet af Erik Klippings inderkreds for at glorificere kongemagten og dermed svække Erlandsen (Netterstrøm 2010, s. 155).

I 1259 blev Christoffers ældste søn, Erik (1259–1286), der fik tilnavnet Klipping, som 11-årig kronet til konge i Viborg angiveligt af biskop Esger af Ribe (Skyum-Nielsen 1962, s. 136). Umiddelbart i forlængelse heraf skænkede enkedronningen alle sine besiddelser i Hvam i Rinds herred nord for Viborg til Ribe Domkirke. Samtidig stiftede hun et kapel, der tillige fik tildelt betydelige ejendomme sydvest for Ribe i Sønder Farup, Øster Vedsted, Yderbjerrum og Hvidding (Kinch, 1869, s. 72), hvilket udvidede både biskoppens og Ribes domkapitels magtgrundlag.

Enkedronningen var fast besluttet på at udvide sin søns magtområder, og hun forsøgte derfor i sommeren 1261 at indtage det slesvigske hertugdømme. Under dette slag på Lohede blev den 11-årige konge og dronningen imidlertid taget til fange, og Albrecht af Braunschweig blev Danmarks rigsforstander fra 1262 til 1263. Denne position bragte ham i konflikt med det verdslige aristokrati, der ellers havde magten under enkedronning Margretes fangenskab (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s.30). Bisp Esger stod dog Albrecht troligt bi, og efter Margrethes løsladelse i 1262 overdrog hun i 1263 Jens Skameæs Thordsens søns gods, der var blevet

Fig. 6

Sandstensarkofagen i Ribe Domkirke, som måske har rummet Christoffer I's lig. Foto: Sydvestjyske Museer.

The sandstone sarcophagus that probably contained the body of Christoffer I.

konfiskeret på grund af majestætsforbrydelse til Esger på grund af tro tjeneste (Ribe Oldemoder 1869, s. 19 nr. 30). I kongebrevet blev det understreget, at Ribebispen „(...) til Erstatning for den Umage, Omkostning og Skade, som han oftere havde haft for Rigets og Kongens Bedste“ (Kinch 1869, s. 75).

Ribebispens appel til Rom

Grundet Ribebispens stærke alliance med rigets kongemagt forøgedes bispens magt. Men forholdet til tronen bekymrede samtidig Esger, som i den anledning appellerede til paven i oktober 1260, hvori han søgte beskyttelse af sig selv og sit stift (Skyum-Nielsen 1962, s. 163). Ribebispens bange anelser var ikke uvæsentlige. Erlandsen, der på dette tidspunkt ikke opholdt sig inden for rigets grænser, lod et sendebud forkynde i Ribe Domkirke, at Esger var underlagt en bandlysningsdom (Skyum-Nielsen 1962, s. 163). Ribebispens bandlysning mandede ud i en suspension fra embedet, og domkapitlet havde således forbud mod at have forbindelser til deres overhoved. Dette blev dog ikke overholdt, hvilket efter al sandsynlighed skyldtes, at Esger var på forkant med situationens udvikling. Få måneder efter Esger havde afsendt sin appel til paven, havde biskoppen gennem frihedsbreve til domkapitlet sikret sig sine forbundsfællers støtte i januar 1261. Bispens behov for støtte og loyalitet var væsentlig og biskoppen gav i den anledning kannikkernes forvaltere og fæstere i kapitlet frihed for bispens afgifter, samtidig med at de ikke længere skulle svare bøder for helligbrøde (Kinch 1869, s. 74). Men domkapitlets venskab til Esger og dermed også kongemagten resulterede i, at de midt på året appellerede til paven, da kapitlet frygtede byens loyalitetsbånd med kongemagten af specielt tre årsager:

1. Dels havde Ribe Domkirke ikke adlydt Vejlekonstitutionens beslutninger, da de påpegede forordningens ugyldighed.
2. Derudover havde de tilladt begravelsen af Christoffer 1. trods interdiktet.
3. Ydermere havde de ikke ophævet forbindelsen til biskoppen efter bandlysningen.

I appellen fremgår det, at deres argumenter for ikke at rette sig efter Vejlekonstitutionen var dens ugyldighed. Dette argument fungerede ligeledes som dokumentation på appellens andet standpunkt, mens der i det tredje punkt sigtes til, at biskoppen allerede i forvejen havde appelleret til paven, og at bandlysningen derfor ikke kunne ses som værende gyldig. I 1261 var Urban 4. (1261–1264) pave, og han mentes at tage kongens parti under kirkekampene, hvilket resulterede i at konstitutionen blev suspenderet. Skym-Nielsen påpeger, at dette til dels skyldtes Ribe-appellen (Skyum-Nielsen 1962, s. 164).

Pavens politiske rolle

Som kirkens øverste autoritet og den katolske kirkes leder, var det pavens job at afgøre retsprocesserne mellem de stridende kongemagter og kirker. Pavens domsafsigelser under retssagen illustrerer også det magtpolitiske aspekt. Den kuriale politik afspejlede, at pave-magtens øvrige politiske situation var udslagsgivende for hvordan, paven handlede og dømte. Den senere retssag mod ærkebiskop Jens Grand resulterede i to forskellige domsafsigelser. Efter 2. proces blev kongens dom betragteligt nedsat, hvilket paven angiveligt så sig nødsaget til på grund af pavedømmets stridigheder med den franske konge Philip den Smukke, der kæmpede for statens selvstændighed

og uafhængighed fra pavedømmet (Andersen II 1943, s. 117). Erik Klippings efterfølger, Erik Menved (1286–1319), sendte et underkastelsesbrev til paven i 1302, hvilket kom på et belejligt tidspunkt, da brevet gav paven forrang over kongemagten. Erik Menveds ydmyge sind fungerede således godt som forbillede på en from katolsk fyrste. Den danske konge gav paven den magt, han politisk stod og manglede, og det samme gjorde paven overfor den danske konge på bekostning af ærkebiskoppen.

Dårlige tider mellem kongemagten og Ribebispen

Efter sin tilfangetagelse under slaget ved Lohede i 1261, slap kong Erik Klipping fri i 1265. I 1260'erne var landets hær primært baseret på tyske lejetropper (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s.31), hvilket krævede flere penge i statskassen, da deres løn skulle betales. Den økonomiske situation resulterede i en række forordninger, der skabte uro i forholdet mellem Ribes borgere og kongen (Kinch 1869, s. 76).

Bl.a. besluttede kongen sig for, at alle, både gejstlige og klosterfolk, nu skulle betale skat. Samtidens konflikter ramte således også Ribe. Udover at skulle betale skat, skulle klostrene nu også svare leding af den jord, som de havde købt siden 1215.

I den efterfølgende periode udviste Ribebispen derfor sin magt overfor både hertugdømmet og Kong Erik Klipping. Efter at hertugen, Erik Abelsen, havde ladet bispens slot i Møgeltønder nedrive i 1265, skrev Ribebispen til indbyggerne i Hviding Herred, at kapitlets forvaltere og fæstere var fritaget for al kongelig rettighed og tjeneste til kongen og hertugen (Kinch 1869, s. 76). Bispens magtbeføjelser rakte i dette

tilfælde ind i den verdslige sfære, og parallelterne til ærkebispens og kongemagtens uenigheder klare. Derudover forbød Ribebispen kongen og hertugen at besvære bønderne imod denne frihed. Enhver der handlede imod dette ville blive bandlyst af biskoppen (Kinch 1869, s. 76).

Efter Ribebispens magtdemonstrationer opnåede denne samme år et forlig med både hertugen og kongen. Hertugen lovede at stå biskoppens kirke og kapitel lovligt bi og fremme deres ret samt vise kirken ærbødighed, lydighed og ære (Kinch 1869, s. 77). Samtidig ses det i Ribe Oldemoder, at en vidisse, det vil sige et tidligere bekræftet dokument, af borttestamenteringen af Iver Tagesens gods til biskoppen forekommer (Ribe Oldemoder 1869, s. 12, nr. 20). I forhold til kongen fornyede denne byens privilegium fra 1252 med undtagelse af forband.

Ribebispen havde hermed for alvor stadfæstet sin egentlige magt og demonstreret sin store politiske betydning som allieret i et ansæendt politisk klima.

Erlandsens nederlag og begyndende homogene forhold mellem kongemagten og den danske kirke

Da pave Urban 4. døde blev Clemens 4. (1265–1268) indsat som pave. Gennem udsendingen af legaten Guido vidste paven, at han tillagde den danske kirkestrid stor og alvorlig betydning. Legatens ophold i Danmark havde til sigte at skabe fred og harmoni mellem de stridende parter. Da legaten vedtog, at forligsmødet mellem kongen og ærkebiskoppen skulle afholdes i Slesvig, appellerede kongen til paven om dette stævningssted, med

henvisning til kongens og hertugens konfliktfyldte forhold. Guido forelagde muligheden for at flytte mødet til Ribe, hvis visse vilkår blev opfyldt for de klagende gejstlige, der ønskede at overvære retshandlingen. Dette blev dog afvist på grund af byens manglende befæstning (Skyum-Nielsen 1962, s. 215).

På grund af kongens aversion mod legatens bestemmelser samt kongens appel fra 1266, hvori han løj om Guidos vilje til samarbejde, blev mødet afholdt i Slesvig, hvor kongemagten lod sig repræsentere af fuldmagter. En af disse var biskop Esger fra Ribe, der sammen med de øvrige repræsentanter søgte efter en udeblivelsesdom (Skyum-Nielsen 1962, s. 219), hvilket Guido ikke kunne acceptere. Forligsmødets resultat blev, at kongen nægtede at imødekomme de bøder, som han skulle betale Erlandsen, og kongen blev derefter bandlyst, og et interdikt over landet blev stadfæstet af den nye pave i 1267 (Kinch 1869, s. 79). I forbindelse med dette interdikt afveg Esger fra tidligere traditioner og overholdt interdiktet, hvilket bør ses i forbindelse med

Fig. 7

Erik Klippings privilegier til Ribe by angående eksport. 6. april 1271. Efter Ribe Bys Historie bd. I, s. 206.

King Erik Klipping's export privileges for Ribe.

kongens svækkede position efter bandlysningen og pavens lektion til kongen.

Efter mange års tovtrækkeri tilgodeså den ny pave Gregor X (1271–1276) kongemagten, og ærkebiskoppen måtte opgive flere af sine krav og gå i landflygtighed. Den første kirkekamp blev således en sejr for den danske kongemagt ved den endelige domsafsigelse i 1274. Ribebiskop Esgers kortvarige sideskift i 1267 betød dog ikke, at kongen mistede sine tro allierede, eller at bispens eller byens beføjelser blev mindre. Dette illustreres ved, at da fødevarekriserne ramte Danmark, ville kongen sikre danske forsyninger, og kongen udstedte derfor et forbud mod udførsel af levnedsmidler i 1271. Men Erik Klipping udstedte et kongebrev, hvori Ribes borgere tildeltes en særlig begunstiggelse, der ifølge Kinch blev overdraget på grund af tro tjeneste. De kunne således føre flæsk, korn, heste og andet til f.eks. Flandern (Kinch 1869, s.85) (fig. 7). Kongemagtens begejstring for Ribe fremgår også i et kongebrev fra 1283, da han heri forsikrede udenlandske købmænd om, at de altid ville blive godt behandlet i Ribe, og at man trods forbuddet gerne hér måtte udføre varer indtil mortensdag (Poulsen 2010, s. 206).

I perioden efter Jacob Erlandsens nederlag og frem til Jens Grands embedsperiode i 1289 opnåedes et mere homogent forhold mellem kongemagten og kirken. I 1280 fik Ribes nye bisp Tyge (1273–1288) lov til at handle med kongens del af mønten efter eget godtbefindende, samtidig med at han blev tildelt gods i Saxehave, Hjarup og Bönstrup (Ribe Oldemoder 1869, s. 15–16 nr. 26), der efter al sandsynlighed lå i det gamle Andst Herred ved Vejen (Frandsen 1984, bd. 1, s. 191, bd. s. 2, 167 og 190). Samme år som landets første håndfæstning blev en realitet, hvorved kongens

retslige kompetence og ret til indtægt blev reguleret og mindsket til fordel for det verdslige aristokrati, skænkede kongemagten Ribe bys borgere bjergningsret i 1282 (Kinch 1869, s. 94). Det vil sige, at borgerne havde ret til at tage deres ejendomme ved et skibbrud, hvilke var en klar afvigelse af konges regaleret. Ydermere fik borgerne i 1283 frihed for at betale told på Skånemarkederne, hvilket var særdeles vigtigt på grund af det rige sildefiskeri, men det gav samtidig øget mulighed for at forsyne sig på det store verdensmarked (Poulsen 2010, s. 211) (fig. 8).

Mordet på Erik Klipping

Men efter mordet på Erik Klipping i Finderup lade i 1286 anspændtes de indenrigspolitiske forhold endnu engang og de begyndende homogene forhold var fortid (fig. 9).

Erlandsen og Grand, der begge tilhørte den mægtige Hvideslæggt, blev sat i forbindelse med Erik Klippings formodede drabsmænd, da disse ligeledes var en forgrening af Hvideslægten. I Ribe-årbogen² blev dette understreget, som en af de væsentligste årsager til at Grand ikke fik kongemagtens opbakning ved sin tiltrædelse som ærkebiskop (Uddrag af Ribe-årbogen, Jørgensen 1927, s. 33). Ydermere var Hvideslægten i alliance med Abellinjen i hertugdømmet. Derudover var koalition mellem Hviderne og Abellinjen forbundet med landets udenrigspolitiske problemstillinger med Norge og Sverige, da det ifølge kongen var Hviderne og Abellinjen, der havde opildnet til krig.

Ribebispen Christian (1288–1313), der overtog efter bisp Tyges død i 1288, var derfor i en udsat position på grund af sit nære forhold til kongemagten og naboskabet til Hertugdømmet, der jo netop var i

Fig. 8

Skånemarkedet foregik tæt ved Skanør og Falsterbo i Skåne. Træsnit gengivet efter Magnus 1555, kap. 28, bd. 4, s. 201.

The medieval herring-market took place between Skanør and Falsterbo in Scania.

opposition til kongen. Christian, der var søstersøn af den tidligere biskop Esger, modtog måske af den grund i 1277 et såkaldt skadesløsbrev fra kongen for al den skade og udgift, som han måtte være kommet i. Derudover lovede Erik Menved, at undsætte biskoppens og kirkens slot i Møgeltønder hvis det blev belejret. Ydermere måtte biskoppen nu tage mænd i sin og i kirkens tjeneste både i og uden for sit stift (Kinch 1869, s. 100). To dage senere stadfæstede Erik Menved Ribes privilegier fra bisp Esgers tid (Kinch 1869, s.100). Det vil sige, at de indskrænkninger som byen havde været udsat for under bisp Tyges embedsperiode, nu ikke længere var gældende.

Fig. 9

De sammensvorne rider fra Finderup efter mordet på Erik Klipping sct. Cæcilie nat 1286. Otto Bache 1882. Frederiksborg Museet. Efter Wikipedia.

The murder of King Erik Klipping in the church barn at Finderup in 1286.

Ærkebiskop Jens Grand

Den reformorienterede Jens Grand kom allerede under sit embede som provst i Roskilde i konflikt med kongemagten om ejendomsretten til kirken i Slagelse og Lundekirkens godser. Samtidig opstod der uenigheder om grænserne for både

kongens og kirkens rettigheder i forhold til Grands oprettelse af seks nye præbender (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, 33).

Erik Klippings enkedronning Agnes så det derfor som en nødvendighed at underlægge Grand en troskabsed i sommeren 1289, hvori han sværgede ikke at have kontakt til den politiske opposition i landet (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 33).

Men denne troskabsed anså Grand ikke som gyldig efter sin bispeudnævnelse ved kurien i Rom. Under sit besøg til kurien gav ærkebiskoppen sit embede til paven, og han var derved per automatik ikke længere bundet til den aflagte ed. Paven valgte umiddelbart derefter at tilbagegive ærkestiftet til Grand. Dette gjorde, ifølge Grands egen overbevisning, ikke den danske konge, men paven til hans overordnede. Ærkebiskoppen stod nu fri for spændingerne mellem den verdslige og den kirkelige myndighed, som man tidligere havde gjort.

Dette blev dog langt fra tilfældet, da kongen ikke anerkendte, at Grand ikke længere var underlagt eden til den danske konge. Indledningsvis i procesakterne fastslår Grand, at han ikke var „(...) forpligtet til at svare på dem (anklagepunkterne), så de juridisk set bør anses for ikke-fremsatte(...)“ (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 115). Ærkebiskoppen mente dermed, at han kun havde pligt til at svare over for paven, da kirken ikke kunne betragtes som en vasal under kongen, idet han påpeger at „(...) den nævnte kirke eller ærkebiskop i Lund er ikke eller nogen sinde har været den danske konges vasaller.“ (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 123). Ifølge kongen skulle Grand efter sigende selv have udtalt på en prædiken, at han „(...) ikke var forpligtet over for kongen(...)“ (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 102).

Denne udvikling gjorde det endnu engang vigtigt for Erik Menved at sikre sig en loyal samarbejdspartner. I 1292 blev Ribe Domkirke tildelt nye afladsbreve, samtidig med at der samme år blev oprettet et nyt alter og et nyt kapel, hvilket understregede bispens rigdom. Kapellet blev tildelt nogle af biskoppens egne ejendomme blandt andet gods i Sejerslev og Forballum samt jord i Døstrup og Jurthrup³. Derudover blev der givet ejendomme i Tjæreborg, Solbjerg og Allerup⁴ (Kinch 1869, s. 108). Udgravninger ved bispens gård i Lustrup i perioden fra 1998 frem til 2007 har yderligere stadfæstet bispens rigdom og politiske rolle. Frem til omkring 1260 synes gården at have haft mindst to funktioner, dels som knudepunkt i administrationen og til varetagelsen af de afgifter der tilflød bispesædet og dels som forsyningsled til rytterhære (Søvsø 2012, s. 24). Gårdens omfang, der endnu savner sidestykke på dansk grund, er et tydeligt tegn på bispens rigdom og magt (Søvsø 2012, s. 22). I forbindelse med udgravningerne ved Lustrupholm blev der blandt andet fundet en større lerpotte fra midten af 1200-tallet indeholdende resterne af en møntskat. Lerkarrets størrelse åbner op for muligheden for, at den oprindeligt har rummet flere tusinde mønter, hvilket bekræfter antagelsen af Ribebispens store rigdomme (Feveile 2009, s. 6).

Efter fængslingen af Grand i foråret 1294 skulle et interdikt falde over landet, da Grand havde fået fornyet Vejlekonstitutionen få år tidligere. Ribe domkapitel spillede endnu engang en rolle, da det appellerede til paven i Rom. Kapitlet støttede sig til appellen fra 1261, men kapitlet opnåede ikke dets hensigt, da konstitutionen blev stadfæstet af pave Bonifacius VIII i 1298 (Skjum-Nielsen 1962, s. 164). I forbindelse med fornyelsen af interdiktet stod Ribes gejstlige dog ikke alene. Under retssagen i Rom

fremførte kongen indsigelser mod ærkebiskoppens henvisning til Vejlekonstitutionen. Kongen inddrog Roskildekirkens standpunkter, der ligesom kongen understregede forordningens ugyldighed (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 109–113). Resultatet blev, at kun biskopperne afholdt sig fra at holde gudstjeneste, mens den øvrige gejstlighed fortsatte sit religiøse virke.

Få måneder efter Grands fængsling skænkede Erik Menved Ribe by Holmene i et gavebrev dateret til august måned. Holmene gav betydelige mængder rigdom til byen, og må have haft indflydelse på byens holdning til kongen. På grund af kongens og byens gode forhold, må det formodes, at kong Erik Menved ikke i så høj grad skulle frygte magister Jacob Langes prædiken, der blev afholdt i oktober måned i Ribe Domkirke. Domprovsten Jacob Lange skulle angiveligt have sagt, at Danmarks tilstand aldrig ville blive god, så længe en med Christoffers blod forblev ved styret (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 106). Domprovstens klare sympati for Abel-linjens retmæssige krav trækker kirkekampene ind i de interne dynastiske konflikter. I denne periode kæmpede Erik Menved med hertugdømmets forleningskrav, og fængslingen af hertug Valdemar kan i denne forbindelse fremhæves. I et brev til ærkebiskop Jens Dros påpegede Valdemar, at han gjorde krav på tronen, idet „(...) Kristoffers linje uretmæssigt har bemægtiget sig kronen“ (Andersen I 1943, s. 40). Det forekommer ikke usandsynligt, at samarbejdet mellem kirken og hertugdømmet gav kongemagten anledning til at gå hårdere frem mod kirken, end den ellers ville have gjort.

Christensen koblede i sin tid kirkekampene sammen med disse begyndende feudale træk, som hertug Valdemars krav er et eksempel på. Den begyndende feu-

daliseringsproces i Danmark kom aldrig op på niveau med store dele af Europas, men forleningen af rigets hertugdømmer udvikledes til en generel samfundsproblemstilling, som kirken blev viklet ind i. For hvor langt skulle kirken trækkes ind i denne proces? Ifølge Christensen havde kirkekampene en dobbeltkarakter. Dels var det en kamp om at opnå al den magt og myndighed, som kanonisk ret ved strengeste fortolkning kunne give kirken, men det handlede samtidig også om, fra ærkebiskoppens side, at opnå samme kongelige myndighed i ærkestiftet som fyrstelensmændene havde fået i deres len. „I virkeligheden er kirkekampen et spørgsmaal af nøjagtig samme karakter som fyrstelensmændenes, (...): at erhverve sig størst mulig autonomi og suverænitet hver paa sit omraade“ (Christensen 1968, s. 79). Christensen så således konflikterne som en del af omstrukturen af samfundet og som et led i en kamp mellem jorddrotter og kongemagts politiske magt. Erik Ulsig påpegede ligeledes, at udstykningen af landet og de store begunstigelser som kongerne havde givet især Lunde- og Roskildekirken, gav bagslag. Uddelegeringen af kongernes magt resulterede i, at der opstod strid om, hvor grænserne lå i forhold til denne uddelegering (Ulsig 1999, s. 34–35).

Disse betragtninger stemmer godt overens med procesakternes udsagn om landets udenrigspolitiske problemstillinger med Norge. Ærkebiskoppen påpegede i sit defensorat til kongen, at årsagen til at krigen mellem Danmark og Norge startede „(...) på grund af Norges konges mødrene gods, som Danmarks konge uretmæssigt havde besat (...)“ (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 122). Erik Plovpennings datter Ingeborg, der var blevet gift ind i det norske kongehus, krævede således sit retmæssige arvegods, ligesom Hertug Valdemar krævede sine forleninger.

Da det i 1295 kom til krig mellem Erik Menved og Norge, der stod i alliance med hertugdømmet, samlede kongen sin hær i Ribe (Kinch 1869, s. 114–115). Danmarks ustabile forhold til Norge skal ses i tæt forbindelse med konflikten mellem kongemagten og kirken. Kong Håkon søgte i 1250'erne gennem samarbejde med Erlandsen at opnå indflydelse i Halland. I procesakterne anklagede kongen ligeledes Grand for at have holdt hemmelige møder med Marsk Stig Andersen og Grev Jacob, der efter mordet på Erik Klipping var dømt fredløse. Foruden samarbejdet med ærkebiskoppen havde disse også forbindelser til Norge. Dette samarbejde bar frugt for Norge, da den norske konge i 1295 sikrede sig brugsretten til det gods i Danmark, han havde arvet efter Ingeborg (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 31–32). Under flere mæglingforsøg var kongen ledsaget af biskopperne fra Ribe og Roskilde, men da kongen lod nogle af de fredløse henrette i Ribe, blev mæglingforsøget afbrudt. Freden med Norge og hertugdømmet opnåedes derfor først i 1296 (Kinch 1869, s. 116).

Tilbage stod kongen stadigvæk midt i kirkekampene. 5. maj 1296 udstedte Kong Erik Menved en fuldmagt til magister Martin og kannikken Guido af Ribe til at varetage sine interesser i Rom (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 65). Retssagens første domsafsigelse fandt sted i december 1297, der, udover at stadfæste interdiktet, forpligtede kongen til at betale en enorm sum penge til ærkebiskoppen som erstatning. I alt skulle kongen betale ærkebiskoppen 49.000 mark rent sølv i skadeserstatning for tabte ejendomme, rentetab og for al den skade som fængslingen havde forvoldt ærkebiskoppen (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 180–184). Få måneder inden den første domsafsigelse gav Menved et beskyttelsesbrev for gejstligheden

i Ribe stift, fordi biskop Christian havde klaget over, at gejstlige i stiftet undertiden blev sat for verdslige domstole (Ribe Oldemoder 1869, s. 24 nr. 42). Det vil sige, at kongen overlod afstraffelsen til biskoppen, og kun i tilfælde af, at gejstlige blev grebet på fersk gerning skulle de dømmes ved verdslig lovgivning. Hele problematikken mellem ærkesædet og kongemagten havde gennem tiden kredset om grænserne for henholdsvis kongens og ærkebiskoppens retshåndhævelse. Kongens velvilje overfor Ribebispen gav således Ribebispen større råderum end dennes overhyrde i Lund.

Magister Martin blev i Rom efter den afsagte dom i 1297, og i løbet af 1299 fik han udarbejdet et antal pavebreve til støtte for kongens sag (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 185). Med dommen i hænde kunne Isarn, der var pavens legat, rejse til Danmark for at få dommen ført ud i praksis. Men trods forligsforsøg i både Lübeck, København og Ribe, hvor kongen sågar udviklede et lejdebrev til ærkebiskoppen, endte samtlige møder resultatløse, hvilket resulterede i, at Isarn afsagde en hemmelig dom, der fik kongen til endnu engang at appellere til paven, og en ny retsproces var under opsejling (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 185–203). Menved må i den anledning have set sig nødsaget til at forfatte det såkaldte underkastelsesbrev til paven, der muligvis blev overbragt af Esger Juul, en tidligere Ribe-kannik (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 214 & Bisgaard 2010, s. 251). Esger Juul, der siden det mislykkedes forligsmøde i København, havde fungeret som kongens sagfører, varetog således kongens indlæg under anden retsproces (Fonnesbech-Wulff mfl. 1999, s. 205).

Efter anden proces nedsattes kongens dom betragteligt og det var nu kun Erik Menved pålagt at betale 10.000 mark rent sølv i erstatning

til ærkebiskoppen. Erik Menveds underkastelsesbrev kom således på et belejligt tidspunkt, da brevet gav paven forrang over kongemagten. Den danske konge gav paven den magt, han politisk stod og manglede, og det samme gjorde paven overfor den danske konge på bekostning af ærkebiskoppen, hvilket ligeledes resulterede i at interdiktet blev ophævet i 1303 (Jørgensen, 1927, s. 36).

Esger Juul, der under hele retsagen mod Grand havde stået på kongens side, blev belønnet af Ribebispen Christian, idet han blev udnævnt til provst i Varde Syssel (fig. 10). Senere blev han forfremmet til biskop i Aarhus, og 1310 besad han ærkesædet i Lund (Bisgaard 2010, s. 251). Dermed skulle man tro, at kongen havde sikret sin position ved at indsætte sin tro allierede som landets øverste gejstlige skikkelse. Men efter sin indsættelse som ærkebiskop udvikledes et modsætningsforhold til kongen, der endte i åbent brud i 1317 (Jørgensen 1981, 495). I Ribe-årbogen påpegede kongen sin frustration over dette begyndende misforhold. „(...) *skønt vi paa mange maader har vist Hr. Esger (...) megen gunst og Naade fra hans Ungdom og gerne har optaget ham i vor nærmeste Kreds, og tillige – for at forbigaa andre Ting – saa vidt vi rettelig kunde med oprigtig Velvilje har bevirket hans Forfremmelse til Bispeværdigheden i Aarhus Kirke og endelig ogsaa til den ærkebiskoppelige Værdighed i Lund, og skønt ogsaa hans slægt og Frænder af vor Haand har faaet Rigdom og Ære, idet vi har betroet dem vore Borge og Len, har han ikke desto mindre været utaknemlig af vore Velgerninger og givet os Ondskab til Tak*“ (Jørgensen 1927, s. 226). Den tidligere kongetro Ribe-kannik trådte ud af kongens skygge og begyndte at forsvare den tidligere ærkebiskop Jens Grand. Det prestigefyldte embede synes at indbyde til konfrontation med kon-

gemagten, hvilket kan skyldes at ærkebiskoppens egen gevinst med indførelsen af en streng kanonisk ret, var større end for den øvrige gejstlighed i landet. Den rene idealisme og ideologiske standpunkter overfor den nationalkirkelige retning synes derfor ikke tilfældet. Eksemplet med Esger Juul illustrerer endnu engang, at man ved dygtighed og politisk snilde kunne udnytte mulighederne i den faste alliance med kongemagten, for derefter at kaste alle alliancer over bord når nye muligheder for endnu mere magt bød sig.

Ribebispernes trofaste rolle under ærkebispestridighederne bør derfor ses som en bevidst beslutningsproces hvor ideologiske principper måtte træde i baggrunden i forhold til magt, privilegier og rigdom. Deres manglende vilje til at følge de oppositionelle gejstlige og kongemagtens reaktion på bispens støtte tydeliggør tvetydigheden og de modstridende principper i det statslige retssystem, idet retsapparatet blev anvendt mere fleksibelt i praksis overfor Ribebispen end overfor den oppositionelle del af gejstligheden. De juridiske og normative kildeudsagn er af den grund i mange tilfælde ikke repræsentative for, hvad årsagerne til stridighederne egentlig drejede sig. Om enten Esger, Tyge eller Christian havde reageret ligesom Esger Juul, hvis disse havde opnået ærkebiskoppelig status, er dermed ikke utænkeligt.

Konklusion

Hvad forårsagede ærkebispestridighederne i det 13. århundrede? Et komplekst og sammensat spørgsmål, som ingen af de tre forsknings-traditioner isoleret kan besvare. De tre teser skal ses i samspil med hinanden, hvis man vil forstå årsagerne til ærkebispestridigheder og kongernes reaktioner mod de op-

rørske ærkebiskopper i Lund. Den kirkelige løsrivelsesproces blev et nationalt anliggende, der fra starten blev indviklet i landets øvrige konflikttilstand, hvor interne dynastiske slægtsfejder, begyndende feudalisme og aristokratiets grupperinger omkring de to grene af kongeslægter var en realitet. Den fremsatte ideologiske tese skal derfor i langt de fleste tilfælde vige pladsen for en magtpolitisk dagsorden, samtidig med at de magtpolitiske træk, ikke kan ses uafhængigt af den slægtsmæssige position, da disse hænger uløseligt sammen. Konsensus-konflikt forholdet afhæng af parternes aktuelle behov og konkrete samfundspolitiske situation, hvilket tydeliggør nødvendigheden af at betragte datidens samfund som et net af komplekse allianceforhold, hvor varierende magtkonstellationer bevirkede både uden- og indenrigspolitiske reaktioner.

Motiverne og bevæggrundene bag disse skiftende magtkonstellationer bliver gennem det retsanthropologiske perspektiv udfordret, idet forståelsen af ret, magt og social orden i middelaldersamfundet blev anskuet i et nyt perspektiv. Metoden anskuet i lokalt perspektiv viste, at Ribebisperne og domkapitlet i byen dannede højborg mod både Erlandsen og Grand og fik til gengæld en række privilegier som kompensation, hvilket både bispen selv, men også den øvrige gejstlighed og stiftets borgere drog fordel af. Magtalliancer, venskab, uddelelse af gaver og privilegier fungerede således som styringsredskaber, der i sidste ende resulterede i øget magt til begge parter. Blandt andet resulterede samarbejdet i, at bisperne opnåede øgede ledingsbeføjelser, ejendomsforøgelse samt økonomiske fordele. Ærkebispespejdedighedernes hovedproblemstillinger formåede Ribebisperne derfor at omgå i flere tilfælde. Byens øvrige borgere opnåede ligele-

des flere privilegier og frihedsbreve omhandlende f.eks. torvegæld, forband og told i hele riget samt på Skånemarkederne. Derudover opnåede borgerne bjergningsret, frihed fra det generelle udførselsforbud og afgiftsfritagelse ved f.eks. strandvrag, hvilket var faktorer der må have haft betydning for byens økonomi og handel.

Men samarbejdet med kongemagten mandede tillige ud i negative konsekvenser i form af f.eks. tilfangetagelser, bandlysning, belejring og nedbrydning af bispens ejendomme. Men trods dette vurderede Ribebisperne, at de kunne drage flere fordele ved at støtte kongen. Ribebispen tog dermed et bevidst valg i at fravælge den oppositionelle bølge som ærkesædet stod i spidsen for. I vurderingen af hvorvidt ærkesædet udelukkende handlede ud fra et magtpolitisk aspekt og ud fra egen interesse, er svært at konkludere, da ikke alle de ideologiske sager for kirken blot kan have været et skalkeskjul for kirken. Meget kunne tale for, at det har været en vekselvirkning mellem de reelle ideologiske ideer og de magtpolitiske anstrengelser, idet ærkesædet tilsyneladende indbød til magt. Dog synes det magtpolitiske aspekt at veje tungest på vægtskålen. Ribebisperne syntes ikke at have synderlige problemer med at gå på kompromis med de ideologiske principper, og Esger Juuls pludselige aversion mod kongemagten illustrerede på fornemmeste vis, at man havde et standpunkt, til man tog et nyt. På samme måde understregede pavemagtens kuriale politik det magtpolitiske aspekt, da de kanoniske retsninglinjer tilsyneladende fra højeste instans ligeledes blev gradbøjet så længe aftalen havde et profitabelt afkast. Tillige var Erik Menved villig til at „underkaste“ sig kirkens absolutte overhoved, da en ny og skadelig retssag stod for døren.

Udtrykket „mere vil have mere“ fungerer godt i denne sammenhæng, da det kan illustrere, hvorfor netop kongen og landets ærkebiskopper lå i strid med hinanden, og hvorfor Ribebisperne og den danske kongemagt kom så særdeles godt ud af det med hinanden. Så længe begge parter trak på samme hammel anså begge parter samarbejdet for yderst frugtbart.

Noter

1. Præbender var i den romersk-katolske kirke en del af et domkapitels indtægter. Disse indtægter blev i form af naturalier tildelt de enkelte medlemmer af kapitlet.
2. Ribe-årbogen er en dansk annual, hvori hændelser og begivenheder står opført i kronologisk orden. De danske årbøger blev ofte udarbejdet af gejstlige.
3. Både Sejerslev og Forballum ligger syd for Skærbæk. Jordrup kan sagtens tænkes at være beliggende i det gamle Andst Herred ved Vejen (Frandsen 1984, bd. 1, 43, bd. 2, 198).
4. Allerup var beliggende i det gamle Skast herred tæt ved Esbjerg (Frandsen 1984, bd. 1, 46, bd. 2, 261, 248 og 154).

Litteratur

Andersen, Niels Knud 1943: *Ærkebiskop Jens Grand: en kirke-rethistorisk undersøgelse I og II*, G.E.C. Gads forlag, København.

Bisgaard, Lars 2010: „Bykultur og byliv“, i *Ribe Bys Historie* 1. 710–1520, red. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie, Esbjerg Kommune, s.244–290.

Bøgh, Anders 1999: „Kongen og hans magt“. I: Per Ingesman mfl. red., *Middelalderens Danmark: Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, Gads Forlag, København, s. 64–81.

Christensen, Aksel E. 1968: *Kongemagt og aristokrati: Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden*, 2. udg. Ejnar Munksgaards Forlag.

Christensen, Aksel E. 1978: *Ret og magt i dansk middelalder*, Nordisk forlag A.S., København.

Feveile, Claus 2009: Skatten blev gravet op af sin ejermand, *Nordisk Numismatisk Unions medlemsblad*, nr. 1, s. 3–6.

Fonnesbech-Wulff, Benedicte, m.fl. 1999: *Hellere fanden selv end Erik på tronen: konflikterne mellem Jens Grand og Erik Menved 1294–1302*, Odense Universitets forlag.

Frandsen, Karl-Erik 1984: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*. Dansk Historisk Fællesforening, bd. 1–2.

Ingesman, Per 1999: „Kirken i samfundet“. I: Per Ingesman mfl. Red.: *Middelalderens Danmark: Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, Gads Forlag, København, s.100–117

Jørgensen, Ellen 1927: *Erik Klipping og hans sønner: Rigets opløsning. Udvalg af kilder til tidsrummet 1275–1340*, i Overs. ved Ellen Jørgensen ; udg. af Selskabet for Historiske Kildeskrifters Oversættelse, Schönbergsske Forlag, København.

Jørgensen, Ellen 1981: „Juul, Esger“. I: *Dansk biografisk Leksikon*, bd. 7, udg.3, Gyldendal, København, s. 495.

Fig. 10

Biskop Esger Juuls segl, mens han var provst over Varde Syssel. Efter Petersen 1883, planche LIII, 898.

The seal of Bishop Esger Juul.

Kinch, J 1869: *Ribes Bys Historie og Beskrivelse: 1. Indtil Reformationen*, Ribe.

Kroman, Erik & Stig Iuul 1968: *Skaanske Lov og Jyske Lov*, 4. oplag, G. E. C. Gads forlag, København.

Magnus, Olaus 1555: *Historia om de nordiska folken*. Östervala 1976.

Netterstrøm, Jeppe Büchert 2010: „Ribe og kongen“. I: *Ribe Bys Historie* 1. 710–1520, red. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie, Esbjerg Kommune, s. 151–163.

Orning, Hans Jacob, Kim Esmark & Lars Hermanson 2010: „Det rettsantropologiske perspektivet innenfor europeisk middelalderhistorie“. I: *Gaver, ritualer og konflikter: Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*, Unipub, s. 5–38.

Orning, Hans Jacob 2010: „Det rettsantropologiske perspektivet og staten: konfliktløsning og byråkratisering i høymiddelalderen, i *Gaver, ritualer og konflikter: Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*, Unipub, s. 251–290.

Pedersen, Sandra Brinch 2003: „Ribe og ærkebisperiden“, i *By marsk og geest*, nr. 15, Udgivet af Ribe Byhistoriske Arkiv og Den antikvariske Samling i Ribe, Liljebjerget, s. 17–25.

Petersen, Henry 1883: *Danske Geistlige Sigiller fra Middelalderen*. Tegned og lithograferede af Th. Bergh, København.

Poulsen, Bjørn 2010: „Økonomi og Erhverv“. I: *Ribe Bys Historie* 1. 710–1520, red. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie, Esbjerg Kommune, s. 201–242

Ribe Bys Historie 1. 750–1520 (red. Søren Bitsch Christensen), Dansk Center for Byhistorie, Esbjerg Kommune 2010.

Ribe Oldemoder, *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og Kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol, nedskrevet 1290–1518, kaldet Oldemoder (Avia Ripensis)*, af O. Nielsen, Det kongelige danske selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, Thieles Bogtrykkeri, Kjøbenhavn 1869.

Skyum-Nielsen, Niels 1962: *Kirkekampen i Danmark 1241–1290: Jacob Erlandsen, samtid og eftertid*, Munksgaard, København.

Søvsø, Morten 2012: The Bishop of Ribe's rural property in Lustrup. I: *Danish Journal of Archaeology*, vol. 1, issue 1+2 (ed.: Strand, E. A. M. D. Jennsen, F. Riede, s. 4–26.

Ulsig, Erik 1999: „Højmiddelalder (1050–1350)“, i Per Ingesman mfl. red, *Middelalderens Danmark: Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, Gads Forlag, København, s. 28–39.

Summary

The archbishop's conflicts during the 13th century viewed from a local perspective – Ribe's bishops during the clashes between the church and king

What were the causes behind the archbishop's conflicts during the second half of the 13th century? On the surface, this seems a relative simple question. However, despite a long history of research there remains more questions than answers. What did the conflicts actually deal with? Was it an ideological conflict over principles and about the Church's independence from royal sovereignty? Alternatively, should the conflicts be seen in

the context of power politics where more mundane battles over power, political influence, possessions and privileges were more relevant? Or was it simply over family and personal interests?

This article argues that power politics and family issues were most important, since pure idealism does not seem to have existed in the ideological agenda. However, these three aspects should be understood in their relationship to each other as they are bound inextricably together.

Relations between the Church and royal power were dependent upon both the needs of the two factions and the actual social-political situation. This underlines the need to understand the society at that time as a complex arrangement of alliances where varying power-relations affected both foreign and domestic reactions. Power alliances, friendships, gift exchanges and privileges all functioned as a means of control that, in the end, increased power for both sides. Ribe's bishop made a conscious choice to disregard the wave of opposition that the archbishops stood for.

The expression „more will have more“ explains well, in this context, how the king and archbishops were suddenly in conflict with each other, while at the same time, Ribe's bishop and royal power benefited from each other. As long as both factions pulled together, their cooperation was considered extremely productive.

Katrine Berg Pedersen
Cand. mag., Aarhus Universitet
katrinebergpedersen@gmail.com

Højmiddelalderens grave på Lindegården i Ribe

Af Bente Grundvad

Der er efterhånden undersøgt en del af middelalderens kirkegårde i Danmark. En af de seneste kirkegårdsudgravninger blev foretaget på en brandtomt syd for domkirken i Ribe.¹ Området kaldes Lindegården, hvilket referer til den processionsomgang som lå her fra omkring 1425–1738, og indenfor hvis mure der engang skal have stået et stort lindetræ. Her blev der i sommeren 2008 og fra 2011–2012 udgravet 608 skeletter. Dateringen af gravene strækker sig fra perioden ca. 850 til 1805 og de ligner i form og hovedtræk hinanden. De 169 højmiddelalderlige grave skiller sig dog markant ud i kraft af nogle specielle kistetyper. Kisteformer som tremmekister, hovedstenskister og murede grave er kendt fra andre udgravninger, men de skikke som ligger bag deres udformning har hidtil ikke fået megen opmærksomhed. Med udgangspunkt i Lindegårdens højmiddelalderlige kister, vil skikken og den religiøse tanke bag gravtyperne i det følgende blive diskuteret.

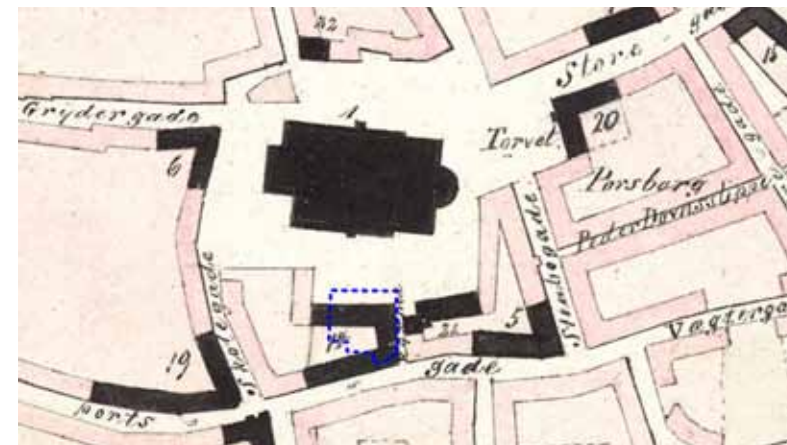

Fig. 1

Kort over Ribe. Syd for domkirken er lindegårdsudgravningen angivet med blå stipling.

A map of central Ribe. The Lindegården excavations are marked with a blue dashed line.

Middelalderens begravelser

En af de ting der fyldte mest i middelaldermenneskets liv, var døden. Det var ikke frygt for døden, men mere spørgsmålet om, hvordan man på bedst mulig måde kom igennem skærsilden og ind i himmerriget. Livets gerninger ville på

dommedag blive opsummeret, når det endeligt skulle besluttes, om man skulle den ene eller den anden vej. Gode gerninger i dagligdagen, bøn, omsorg for de fattige og syge, donationer til kirken samt begravelse af de døde var alle gerninger, der talte med i regnskab. Omsorg

Fig. 2.

Fortolkning af dommedag fra 1540. Maleriet viser, hvordan de døde enten bliver brændt i helvede eller bliver frelst af engle (Efter Gilchrist & Sloane 2005, s. 220).

Interpretation of the Day of Judgment from 1540. The painting illustrates how the dead are either burned in Hell or are being saved by angels.

for de døde er ikke et særegent kristent træk, men det er først med kristendommens indførelse, at næstekærlighed kommer til at spille en rolle for den udøvende part (Madsen 2004, s. 335). De kristne begravelsesskikke satte allerede deres præg på de vikinger, der i midten af 800-tallet blev begravet på kristen vis på Lindegården i Ribe; en skik der skal beskrives nærmere nedenfor.

Selvom kirkens folk i middelalderen var de primære udøvere af skrivekunsten, og selvom valg af gravsted ofte var hovedårsag til at nedskrive testamente (Madsen 2004, s. 338), så fortæller hverken kirkebøger eller testamenter om, hvordan selve begravelsen foregik eller om skikken og den religiøse årsag bag de forskellige begravelsesformer. Der er træk, der går igen på alle kristne kirkegårde såsom øst-vest orienteringen af grave, fravær af gravgaver og omslutning af kirkegården med en grøft eller et dige. Fravær af gravgods, skulle sikre at alle² var lige i Guds Rige, og

Fig. 3

Illustration fra omkring 1490. Bemærk at den døde ikke bliver begravet i kisten, men derimod kun i ligklædet (Efter Gilchrist & Sloane 2005, s. 21).

Illustration from around 1490. Note that the deceased is not buried in the coffin, but only in the shroud.

at alle, ung som gammel og rig som fattig, skulle få en retfærdig dom på dommens dag. Intentionen var god, men i praksis havde middelalderens mennesker fundet en metode til at vise status i døden. Valg af finere og mere komplekse kister vidner om den religiøse opfattelse, der var af begravelsesskikken og den klasseforskel, der herskede i samfundet. Især højmiddelalderen, ca. 1250–1350, viser store forskelle i begravelsesskikke og kisteformer. Fra perioden findes der er væld af kistetyper, der adskiller sig fra den normale plankekiste.

Kistetyper

Med katolicismens indførelse var ligbrænding ikke længere tilladt. Den totale ødelæggelse af legemet ville umuliggøre genopstandelsen på dommens dag – en skik og en holdning der først officielt blev ændret i 1892, hvor ligbrænding igen blev tilladt i Danmark (www.denstoredanske.dk). I modsætning til mange andre religioner, som forestiller sig et liv efter døden for sjælen, efter at kroppen er død, så er den fremherskende kristne opfattelse, at krop og sjæl er én enhed, der ikke kan fungere uden hinanden i efterlivet. Det er ud fra denne tankegang, at man som et led i trosbekendelsen fastslår, at „Vi tror på kødets opstandelse“.

Forbuddet mod ligbrænding er ikke nedskrevet, og mangel på skriftlige kilder om middelalderens begravelsesritualer gør det vanskeligt for os i dag at forstå tankerne bag. Kirkegårdsudgravninger har dog vist, at afdøde altid blev lagt på ryggen med hovedet i vest; en skik der stadig er gældende i dag. Der er ikke nogen direkte henvisning til, at man skal begraves således, men inspirationen må stamme fra Matt. 24, 27: „For som lyset kommer fra øst og lyser helt om i vest, sådan skal også Menneskesønnens

komme være.“ Mennesket skal altså ved opstandelsen møde den østfra kommende Frelser på dommens dag, og for at dette er muligt, skal den døde „kigge“ mod øst. Fra blandt andet apostlenes gerninger 13:36: „David sov jo hen, da han i sin Livstid havde tjent Guds Raadslutning, og han blev henlagt hos sine Fædre og saa Forraadnelse,“ ved vi, at døden ikke skal opfattes som enden, men nærmere som en søvn. Opstandelsen kaldes også opvækkelsen, og kisten skal nok primært forstås som den dødes seng, hvori han/hun hvilende venter på dommedag (fig. 2).

Fra middelalderlige billedkilder ved vi, at liget under en normal begravelsesceremoni, efter at være blevet vasket og klædt på, ville blive placeret i en form for kiste, hvori han/hun skulle bringes til kirken. Billederne viser, at den døde, som var pakket ind i et klæde, i kirken blev taget ud af kisten og udelukkende begravet i ligklædet. Kisten har hér fungeret mere som et middel for transport fremfor en egentlig kiste, som vi forstår i dag. Arkæologiske udgravninger har imidlertid vist, at størstedelen af middelalderens befolkning blev begravet i en eller anden form for kiste. Kisterne, deres udformning, karakter og symbolik er vigtig for forståelsen af middelalderens begravelseskik. Kisterne fra Lindegården kan deles op i to hovedgrupper: 1) transportable kister såsom plankekister, tremmekister og hovedstenskister; og 2) faste kister som murede grave, der er bygget op på stedet.

Plankekister

Langt størstedelen af middelalderens kister blev bygget op som plankekister. Detaljer om kisternes konstruktion kan være svære at observere i dag, idet bevaringsgraden ofte er dårlig. Det generelle billede

der tegner sig er dog, at kisterne er rektangulære eller trapezformede og samlede med søm. Kisterne på Lindegården udgør et væld af størrelser. Langt hovedparten af kisterne passer størrelsesmæssigt til de gravlagte, og ved udgravningen hvilede fødderne i visse tilfælde stadig op mod kistens endegavl. Dette tyder på, at kisterne har været skræddersyet til den enkelte.

Grav K1331 er en af de bedst bevarede kister fra udgravningen (fig. 4). Graven er fundet i den fugtige højmiddelalderlige kirkegårdsjord i et niveau, der stratigrafisk er lidt yngre end de murede grave og tremmekisterne. Den fugtige jord havde bevaret kisten i en sådan grad, at låget måtte brækkes op. Kisten var tom for jord, og i stedet fyldt med blågrønt vand, der var sivet ind i kisten. I kisten lå skelettet af en 133 cm høj 8–10-årig pige. Den trapezformede kiste målte 147 cm i længden, 41 cm ved hovedenden og 29,5 cm ved fodenden. De indvendige gavle var sømmet fast til langsiderne og låget var ligeledes sømmet fast oppe fra og ned i kistesiderne.

Plankekisternes indretning kan der i første omgang kun gisnes om. Man har på andre middelalderlige kirkegårdsudgravninger fundet spor efter blomster placeret på den dødes bryst. Fra Lindegården mangler makroprøverne taget fra kistefylden stadig at blive analyseret, men det ville være forbavsende, hvis der ikke har været lagt blomster i eller på kisten.

Man må ligeledes antage, at den døde har haft en form for dække og evt. en pude til at hvile hovedet på, som det bl.a. kendes fra bådgravene ved Sebbesund, hvor afdødes hoved har hvilet på en pude af tørv (Birkedahl og Johansen 1995, s. 161). I én type af Lindegårdens højmiddelalderlige grave er en form for hovedstøtte bevaret, nemlig hovedstenen.

Fig. 4

Den bedst bevarede kiste fra Lindegården (K1331). Kisten var så velbevaret, at den var jordtom, og istedet fyldt med klart blågrønt vand. I kisten lå skelettet af en 8–10 årig pige. Foto: SJM (Sydvestjyske Museer).

Coffin K1331 was the best-preserved coffin from Lindegården. Its preservation prevented soil from filling the coffin. Instead, it was found filled with clear blue-green water. It was the burial of a 8–10 year old girl.

Hovedstensgrave

På Lindegården er der fundet otte kister med hovedsten (fig. 5 samt fig. 9.m). Hovedsten findes som oftest i plankekister, men i ét tilfælde fra Lindegården er en muret grav forsynet med to kantstillede hovedsten (fig. 5.b). Hovedsten findes som tegl eller marksten. På Lindegården er fem ud af otte hovedsten af tegl. I to af gravene er desuden fundet sten i fodenden (fig. 5.d, g). Formålet med hovedstenene kan have været rent praktisk, og har forhindre hovedet i at bevæge sig fra side til side under processionen fra hjemmet og til kirken. Stenene kan også have haft et dekorationsmæssigt formål og har måske med et hvidt lagen over simuleret en form for pude til afdøde. Fra Lin-

degårdsudgravningen findes der ikke skeletter, der decideret har ligget på stenpuder, men skikken med hovedsten stammer måske fra Genesis 28: 10–22 og historien om Jakob, der under en bjergvandring tog en sten og brugte den som pude. Sovende med hovedet på stenpuden drømte han om en stige til himmeriget og om direkte kontakt med Gud. Eftersom døden i middelalderen blev opfattet som en lang søvn, udgjorde en simpel stenpude og referencen til fortællingen om Jakob et glimrende grundlag for en ydmyg person, der skulle dømmes på opstandelsens dag. Hovedstenskister dateres til perioden 1100–1300 (Kieffer-Olsen 1993, s.144). I ét tilfælde fra Lindegården indikerer

Fig. 5.

Oversigt over syv af hovedstensgravene fra Lindegården. Se desuden fig. 9.m. Illustration: Bente Grundvad.

Seven coffins with head supports of stone from Lindegården.

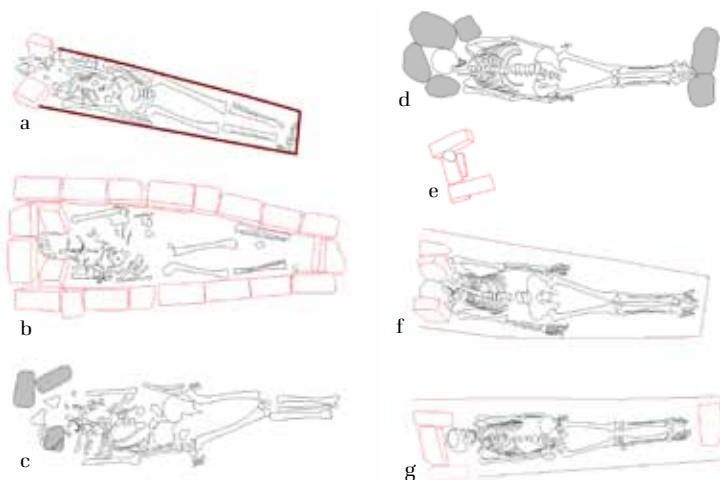

Fig. 6:

Der blev fundet fire tremmekister med rundstokke og otte med lameller. Her ses en oversigt over alle tremmekister fundet på den højmiddelalderlige kirkegård på Lindegården.

There were uncovered four coffins with round wooden frame linings and eight with wide frame linings. Above is an overview of all the coffins with wooden frame linings from the High Medieval churchyard at Lindegården.

en stratigrafisk relation endvidere, at hovedstenskisterne kan være en ældre type end de murede grave.

Tremmekister

Tremmekister er, som navnet angiver, en kisteform, hvor bunden består af en form for tremmer, hvorpå den døde er placeret (fig. 6). Tremmekisterne kan opdeles i to kategorier: kister hvor tremmerne består af rundstokke (fig. 6. a, d, h, j) og kister, hvor tremmerne består af brede lameller (fig. 6. b,

c, e, f, g, i, k, l). Tremmerne ligger i bund af kisten og er fæstnet i de to sideplanker. Kistetyperne kan være med eller uden gavl. Tremmekisterne har hjemme i tiden efter 1200 (Kieffer-Olsen 1993, s. 131), og på Lindegården tilhører de den ældre del af perioden 1225–1425. Stratigrafisk er de dog yngre end de murede grave.s

Konstruktionsmæssigt hører tremmekisterne til de mere sjældne, og tremmekisterne fra Lindegården er sammensat med fornem snedkernilde. I langsiderne af kisterne

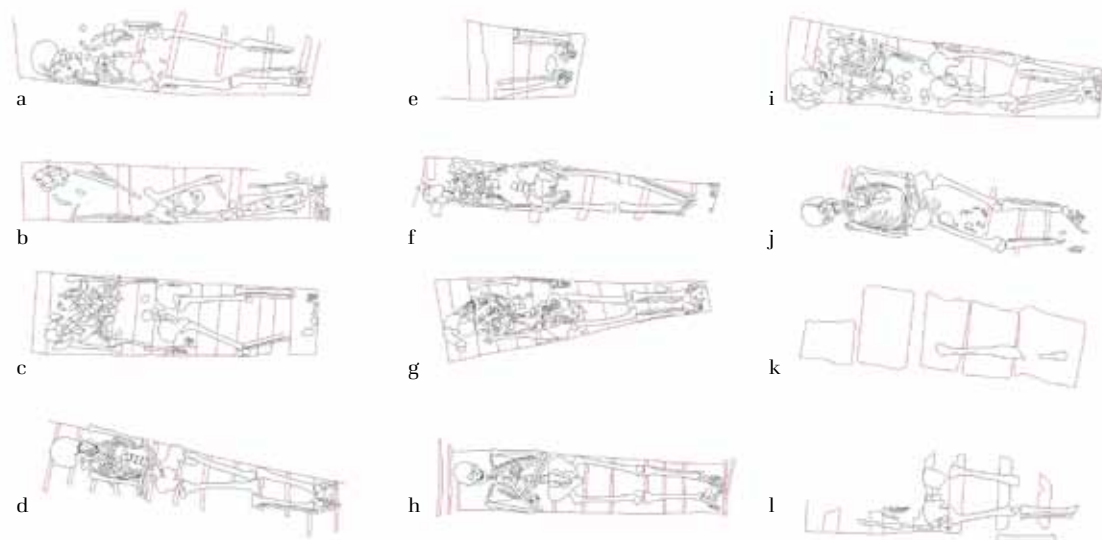

Fig. 7

Illustration af tremmekiste K1443 med lameller, hvor man ser hvordan lamellerne nøje er indpasset i kistens sider. Illustration/digitalisering: Bente Grundvad og Konstantinos Alexiou.

An illustration of K1442 showing how the lamellas were carefully fitted into the sides of the coffin.

er der omhyggeligt boret eller savet små huller, hvori lameller eller rundstokke er indsat (fig. 7 og 8). Skeletterne i tremmekisterne fra Lindegården passer nøjagtigt til kisten. Disse kister må, ligesom plankekisterne, været lavet specifikt til afdøde.

i tremmekister er, at hasseltræer gror relativt hurtigt og producerer lige skud, der er perfekte til bl.a. vandrepinde og rundstokke i tremmekister.

Stenkister

De brede lameller i kistebunden leder tankerne hen på de moderne sengs opbygning. Graven som seng er blevet diskuteret ovenfor, og denne tolkning af tremmekisterne synes plausibel. Det er en mulig tolkning, at kister med rundstokke er symbol på den rist, hvorpå den døde lå i skærsilden (www.lindegaarden.wordpress.dk). Det virker dog en smule kynisk at lade sine kære ligge og riste over skærsilden indtil dommedag, og en anden tolkning kan igen findes i historien om den sovende Jakob på bjerget, og hans drøm om rejsen til himmeriget via stigen. I kristendommen er stigen netop symbol på menneskets vej til himlen (Cooper 2003, s. 250).

Den eneste kistetype på Lindegården, der hører til i kategorien faste kister, er de murede grave (fig. 9). På Lindegården udgør de murede grave den ældste fase af den højmiddelalderlige kirkegård fra omkring 1225. Murede grave kan være opbygget af blandt andet granit, kridt, tuf, frådsten, sandsten og limsten (Kieffer-Olsen 1993, s. 124), men på Lindegården er typen kun fundet med røde og gule munkesten. Gravtypen kan overordnet deles op i to former: med hovedniche (fig. 9. a, b, e, f, i) eller uden (fig. 9. c, d, g, k). Langt størstedelen er med hovedniche og rent stratigrafisk udgør de den yngste form. På to af de murede kister blev der fundet rester af trælåg.

Et interessant element fra en af de udgravede tremmekister er hasselkæppe brugt som rundstokke. Hassel er en almindelig brugt træsort i middelalderen, og hasselkæppe findes af og til i grave ved siden af den døde. Formålet med disse såkaldte begravelseskæppe har været omdiskuteret, men det er den mest udbredte opfattelse, at de har en symbolsk betydning frem for en praktisk. Hasselkæppen symboliserer i mange kulturer evigt liv og genopstandelse pga. dens hårdførhed og dens evne til at blomstre om vinteren (Gilchrist og Sloane, 2005 s. 174). En mere praktisk forklaring på brugen af hasselkæppe

Der blev erkendt tolv murede kister på Lindegården, og på trods af dette relativt store antal, er de alle forskellige. Ens for de murede grave er, at de er bygget op med treskifter. Munkestenene er i de fleste grave sat sammen med en løs form for mørtel, mens et fåtal er opbyg-

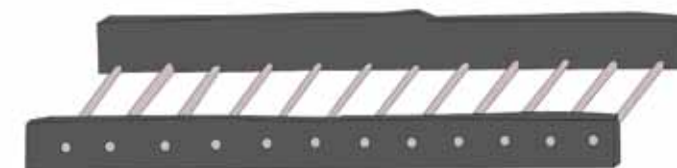

Fig. 8

Grav K1365 med rundstokke. Konstruktionen og det store arbejde i at indfatte stokkene i kistens sider viser, at opbygningen hørte til i den mere komplekse ende. Illustration/digitalisering: Bente Grundvad og Konstantinos Alexiou.

Grave K1365 with rounded stakes in the bottom. This construction method and time needed for fitting the stakes into the sides of the coffin, shows that this coffin construction was more complex than usual.

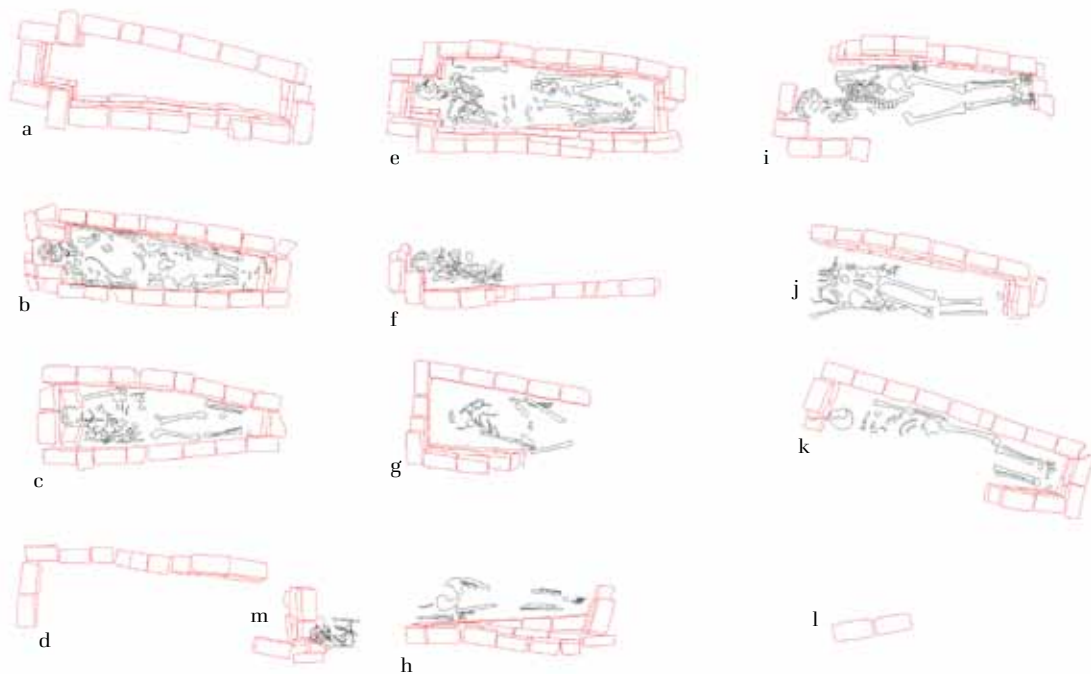

Fig. 9

Oversigt over de 12 murede grave der blev fundet på Lindegården. Næsten alle kister er berørt eller ødelagt på grund af anlæggelse af yngre grave. Illustration: Bente Grundvad.

The 12 brick graves from Lindegården. Nearly all the coffins were damaged or destroyed by later burials.

get uden bindemiddel. Mange af gravene er forstyrret af senere tiders begravelse, og kun i syv af gravene er det oprindelige skelet bevaret. I de resterende otte grave er skelettet enten væk, kraftigt forstyrret eller fjernet til fordel for en sekundær begravelse. Kisterne er opbygget med hele eller tilhuggede stykker tegl, og nogle ser ud til at være bygget i hast med de teglsten der var for hånden. Grav K1494 er et eksempel på en sådan grav (fig. 9.b).

En lille del af de munkesten, der blev brugt til opbygningen af de murede grave, var fejlbrændt eller ituslået tegl. Nogle af de mere pudsig af munkestenene viser fodaftryk fra både dyr og børn. Årsagen til den til tider sjuskede opbygning af stenkisterne er ifølge Kieffer-Olsen, at de begravede ikke nødvendigvis tilhører den absolutte elite af samfundet. Han mener derimod, at brugen af murbrokker, evt. fra nedrevne huse, har været økonomisparende, idet disse materialer allerede var til rådighed (Kieffer-Olsen

1993, s. 128). Der er dog argumenter, der peger i en anden retning. I samme periode som Lindegårdens murede grave blev opført, blev kongegravene i Ringsted opbygget af tegl. Tegl var i højmiddelalderen stadig ikke hver mands eje, og selv om den tegl, der har været brugt i gravene, bærer præg af at være genbrugt, så har opbygningen af murede grave samt indsamling af materiale været mere ressourcerkrævende end normalt. Man må gå ud fra, at det var byens overklasse og gejstlige, der blev begravet i de murede grave (lindegaard.wordpress.com), da kun de havde råd til disse hårdføre kister, der skulle sikre deres eftermæle i mange århundreder efter deres død.

Middelalderens begravelse foregik på samme dag eller dagen efter, at døden indtraf. Dette er sandsynligvis årsagen til, at nogle af de murede grave bærer præg af byggesjusk. Det relativt store antal murede kister fra Lindegården konfirmerer, at sydsiden af kirken i tidlig kristen tid blev anset som den foretrukne

side at blive begravet på. Sydsiden blev betragtet som den varme og oplyste side, hvor samfundets mere velhavende blev begravet, mens nord var den kolde side, hvor det var mindre eftertragtet at blive begravet (Madsen 2004 s.336).

Gravskik og riter

Med kristendommens indførelse fik alle kristne, uanset social status og økonomisk formåen, en kristen begravelse. Det afgørende var om man var døbt. Selv små børn fik en plads på kirkegården, hvilket var et nyt træk indført med kristendommen, da mindre børn sandsynligvis ikke har fået mange ord med på vejen i førkristen tid.

Trods forbud mod ligbrænding og regler om gravens orientering for at sikre legemets opstandelse, så tillader kristendommen i modsætning til blandt andet jødedommen at gravfreden forstyrres (Madsen 2004, s. 339). Ved anlæggelse af nye grave er ældre grave ofte blevet ødelagt. Den middelalderlige kirkes bestemmelser sagde, at den rette grav var der, hvor hovedet lå begravet, og kranier fra ødelagte skeletter blev til tider blot placeret i en knoglekule (Madsen 2004, s. 339). På Lindegården er der fundet én knoglekule med tre kranier. Mange grave på Lindegården er forstyrrede af yngre grave, der er gravet ned igennem de ældre grave. Selv de fornemme murede grave har været genbrugt, og dette kunne tyde på, at en evt. markering af gravene i fladen ikke har været synlig i længere tid.

Sammenfatning

De højmiddelalderlige grave adskiller sig på mange måder fra grave fra andre perioder af middelalderen. Selvom størstedelen af middelalderens begravelse var underlagt

et standardiseret mønster, har individuelle udtryk fundet sted gennem kisterne i højmiddelalderen i form af de ovenfor nævnte kistetyper. Ændring i gravskikken og de mange forskellige kistetyper skal måske ses som en kontinental tendens. De højmiddelalderlige murede grave, der danner det ældste grundlag for den middelalderlige kirkegård på Lindegården, menes således at være en variant af kalkstenskisterne fremkommet efter en genintroduktion fra romerriget.

Det generelle billede af højmiddelalderens grave er domineret af religiøs symbolisme og social differentiering. Hvorfor gravskikken ændrede sig så markant i det efterfølgende århundrede til et mere ensartet udtryk, kan der være mange årsager til. Med opførelsen af processionsgangen ved Ribe Domkirke kom der nye muligheder for at vise status i form af en gravplads i Guds eget hus, hvilket måske har gjort brugen af de finere højmiddelalderlige kister overflødige. Sikkert er det i hvert fald, at en ny form for gravskik begyndte at tage form i slutningen af højmiddelalderen, hvor kisteformerne generelt blev mere standardiserede og mere lig dem, som vi kender i dag.

Noter

1. J.nr. ASR 13.
2. Med undtagelse af f.eks. biskopper der blandt andet blev begravet med bispestav og seglstampe.

Litteratur

Birkedahl, Peter & Erik Johansen 1995: *The Sebbesund Boat-graves, The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*, København.

Cooper, J.C. 2003: *Politikens Symbol lektikon*, København.

Gilchrist, Roberta & Barney Sloane 2005: Requiem. *The Medieval Monastic Cemetery in Britain*. London.

Kieffer-Olsen, Jakob 1993: *Grav og gravskik I det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger*. Ph.d afhandling, Aarhus Universitet. Højbjerg.

Madsen, Per Kristian 2004: Sygdom og død, *Dagligdag i Danmarks middelalder*, Aarhus. s. 328-331.

Andre kilder

<http://lindegaarden.wordpress.com/>
www.denstoredanske.dk

Summary

The High Middle Age burials from Lindegården in Ribe

At the site of Lindegården, just south of Ribe's cathedral, archaeological excavations in 2008 and between 2011–12 unearthed 608 burials dating between 850 and 1805 (fig. 1). All the burials are from the Christian period and thus share similar traits in their form and construction. However, the High Middle Ages (1250–1350) stands out with its variety of complex coffin types. These complex types of coffins are as follows: coffins with wooden frame linings (fig. 6), burials with head supports of stone (fig. 5, 9.m), and brick-cist graves (fig. 9). These coffin types are known from several other High Medieval cemeteries, but the practical and religious customs on which they were based have been ignored in many studies. In the context of medieval Christianity, the grave is typically interpreted as a bed for the

deceased to rest on until Judgment day. Burials have to be oriented east-west with the head laying in the west-end. This was so the dead could face Christ when He comes down from Heaven (from the east) on Judgment day. If the grave functioned as a bed for the deceased to rest on, there must have been a pillow of some kind for the dead to rest their head. Naturally, if a pillow was made from an organic material it would not be preserved and therefore the closest we can perhaps come to a „pillow“ in graves are the head supports of stone from the burials at Lindegården. Covered in a white fabric these bricks or fieldstones may have functioned as pillows for the dead. This custom may refer to the biblical story about Jacob who, while sleeping with his head resting on a stone, dreamt about a ladder that lead to God in heaven. The story about Jacob's Ladder could also be used as a possible explanation for the burials with wood frame lining. This construction might symbolize a ladder to heaven or simply a bed of lamellas, as with contemporary beds. The last of the unusual grave types from Lindegården are the brick graves made from red and yellow bricks. This burial type does not seem to have any religious biblical reference and must simply been the preferred burial for aristocrats and clerics. The permanence of this coffin type symbolized both power and wealth, and would keep the memory of the deceased alive for many decades.

Bente Grundvad
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
ben10@sydvestjyskemuseer.dk

En silhuettør kommer til byen

– identifikation af en samling silhuetportrætter

Af Jan Tuxen

De klassiske silhuetportrætter fra guldalderen er ikke blot smukke og – i samtidens ånd – enkle. De er også i en vis forstand primærkilder, som kan indeholde mere information, end deres tilsyneladende anonymitet lader os tro. I artiklen gennemgås en række klippede silhuetportrætter i Sydvestjyske Museers og Ribe Byhistorisk Arkivs besiddelse. Silhuetterne dateres, og det påvises, at Franz Liborius Schmitz (ca. 1762–1827) er mester for dem, ligesom hans levnedsløb og rejseruter beskrives summarisk.

Silhuetter i form af skyggeportrætter i profil har været kendt siden oldtiden, ja endda fra forhistoriske hulemalerier. Som udbredt portrætform og modefænomen tilhører de dog perioden 1750–1850. En vis udbredelse fik silhuetterne, fordi mange i starten af denne periode troede, at et menneskes karaktertræk kunne udlæses af dets fysiognomi og direkte måles på et profilportræt (Duus 2006). Silhuetternes brede popularitet skyldtes dog snarere, at de var vellignende, billige at fremstille og ikke mindst enkle, hvilket faldt godt i tråd med tidens beundring af antikkens strenge og enkle kunst og arkitektur. Navnet silhuetter var oprindeligt et øgenavn afledt af navnet på en fransk finansminister Étienne de Silhouette. Han blev lagt for had af den franske overklasse, fordi han udskrev store skatter blandt de rige for at redde fransk økonomi. Alt, hvad der var fattigt, blev derfor kaldt 'à la Silhouette', og da han selv fremstillede skyggeportrætter, blev navnet hængende på disse 'fat-

tigmands-portrætter', i øvrigt et noget misvisende udtryk, for det var alle fra konge og adel ned til lavere embedsmænd, præster, købmænd og håndværksmestre, som var kundedgrundlaget. Det var kort sagt alle, som havde en vis status i samfundet, og som viste den ved at lade sig portrættere.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 1

Christine Hyphoff født Thormondt (1788–1858). Sydvestjyske Museer.

Christine Hyphoff née Thormondt (1788–1858).

Fig. 2.

Stiftsbogtrykker Niels Siersted Hyphoff (1782–1835). Sydvestjyske Museer.

Publisher Niels Siersted Hyphoff (1782–1835).

I princippet kunne – og kan – alle aftegne et skyggeportræt på en væg. Der blev også udviklet værktøjer til formindskelse af de ellers uhåndterligt store silhuetter, f.eks. pantografen, også kaldet 'storke-snablen'. Men med den store popularitet voksede også en stand af professionelle silhuettører frem, særligt i de tysktalende lande. De dygtigste af de professionelle klippede eller malede portrætterne på fri hånd. Mange var såkaldte „Wanderkünstler“, som rejste omkring for at finde deres kundekreds. Sådan kom silhuetterne til Danmark og Skandinavien omkring 1780. Selv om mange amatører forsøgte sig som silhuettkunstnere – det kom ligefrem på mode at medtage saks og papir til selskaber (Grevenor 1922, s. 19) – så kan en stor del af de bevarede silhuetter i Danmark fra perioden 1780–1830 tilskrives en halv snes omrejsende professionelle silhuettmestre. Og den flittigste og mest berejste af dem alle var Franz Liborius Schmitz fra Bonn.

Kunst eller ikke kunst?

I almindelighed har silhuetterne fået en stedmoderlig behandling i kunsthistorien. Ganske vist er nogle af de vigtigste mestre optaget i Weilbachs Kunstnerleksikon,¹ men ellers har de danske kunsthistorikere holdt silhuetterne ud i strakt arm. En forklaring kan måske være, at vellignende brystportrætter kunne fremstilles ad rent mekanisk vej, hvilket højst kan betegnes som håndværk. Men dette gælder ikke for portrætter i helfigur og specielt ikke for de større komponerede familieportrætter, som nødvendigvis måtte laves i hånden. En anden mulig forklaring kan være, at samtiden ikke så silhuetterne som kunst, men bedømte dem på deres portrætlighed. Alligevel må man sige, at her ligger et uopdyrket felt for danske kunsthistorikere. Alene silhuetternes kvantitative do-

minans af guldalderens portrætter og de bedste silhuettørers virtuose portrætter og utvungne kompositioner kalder på en mere udførlig kunsthistorisk gennemgang. Indtil videre skal vi dog til nabolandene for at finde kunsthistorikeres bedømmelse. Hvis vi fokuserer snævert på Schmitz, så har specielt de norske kunsthistorikere Lexow (1908) og Grevenor (1922) samt deres tyske kolleger Schlee (1959) og Pieske (1963) leveret udførlige bedømmelser. Lexow fremhæver særligt Schmitz' kompositioner og skriver bl.a.: „En liten, men overmaate heldig indrømmelse til virkeligheten, som ogsaa er av stor dekorativ virkning, kan man muligens se deri, at han med forkjærlighet stiller sine figurer og sine træer op mot en solnedgangshimmel, altsaa vælger den eneste belysning, der i naturen virkelig lader tingene fremtræde i silhouet. Dette er saa fint et kunstnerisk træk, at det fortjener sterkt at fremhæves; først derved taper silhouetten det lille latterlige skjær, den ellers saa ofte staar i for vor tid“. Grevenor er mere kontant i sin generelle karakteristik: „Kunstnerisk står hans Arbeider høit, han er en silhouettør av europæiske dimensjoner“. Hertil replicerer Pieske dog: „Daß er [...] als Silhouetteur von europäischer Dimensionen herausgestellt wird, erscheint jedoch als Überbewertung. Wohl sind seine Schnitte im Vergleich mit denen anderer herumreisender „Künstler“ recht gekonnt und freizügig, er hat, besonders bei den halbfürigen Bildschnitten jene feine Führung der Linie, die nur durch eine künstlerisch empfindsame Hand gezogen werden kann. Im ganzen gesehen überwiegen aber die gröberen Arbeiten, die durch der Eile der Herstellung als Erzeugnisse eines auf diesen Broterwerb angewiesenen Künstlers gestempelt sind.“² Schlee tager et generelt forbehold om, hvorvidt silhuetter overhovedet kan betragtes som kunst, og dette gælder

også hans bedømmelse af Schmitz' arbejder: „Sein „Künstlertum“ (wenn man davon sprechen darf) äußert sich [...] vor allem in den mehrfigurigen Gruppen- und Familienbildern, die seine besondere Spezialität gewesen zu sein scheinen“.³ Der er altså en betragtelig spredning i bedømmelserne, men hertil skal siges, at de norske kunsthistorikere har haft adgang til flere hundrede silhuetter fra perioden 1802–14, mens Schmitz' kendte produktion i Slesvig-Holsten indtil for ganske nylig omfattede mindre end ti familieportrætter og et tilsvarende antal enkeltportrætter, alle fra 1818–22. I det øvrige Tyskland er han ukendt, hvilket bringer os til at se nærmere på hans „whe-reabouts“.

Franz Liborius Schmitz

Schmitz stammede fra Bonn,⁴ og han skal have været uddannet som bogtrykker (Schlee 1959). Men i øvrigt kendes intet til hans færden og produktion, før han i juni 1799 meldes som gæst i Kiel.⁵ Senere samme år portrætterer han familien Sorterup i Næstved, og allerede da er hans teknik og komposition så vel udviklet, at han må have haft en del års erfaring bag sig. Han gif-

ter sig i maj 1800 med præstedatteren Anna Dorothea Schousboe (f. 1774), og parret slår sig ned i København, hvor de med tiden får syv børn. Men Schmitz er ikke „Wanderkünstler“ for ingenting. I det næste kvarte århundrede gennemrejser han Danmark på kryds og tværs, hele den norske kystlinje fra Christiania til Trondhjem, egne af Sverige samt Slesvig-Holsten. Han har været i selv de mindste byer – ofte flere gange – og på et stort antal herregårde.

Schmitz' produktion var enorm. Det er umuligt at sætte tal på, for der eksisterer ingen værksfortegnelse, og flertallet af de skrøbelige silhuetter er givetvis gået til. Men nogle eksempler kan give et fingerpeg. Til en silhuettudstilling i Kristiania i 1922 indkom mere end 200 af hans værker (Grevenor 1922).⁶ Schmitz' arbejder findes på mere end 30 danske museer og andre offentlige samlinger.⁷ Dermed er han efter al sandsynlighed den kunstner, som er repræsenteret på flest museer i Danmark. I en nylig – endnu ikke publiceret – undersøgelse har jeg registreret mere end 50 af hans enkeltportrætter og familiestykker⁸ i en lille by som det norske ladested Mandal på vel 1.500 indbyggere, alle stammende

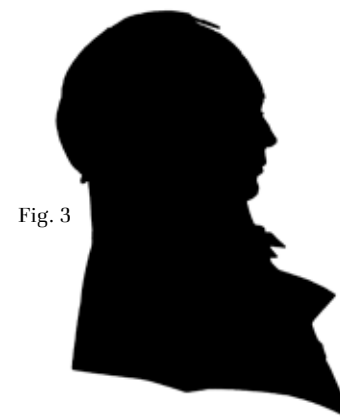

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 3.

Borgmester Johan Ernst Heilmann (1772–1840). Ribe Byhistoriske Arkiv. Foto: Jan Tuxen.

Mayor Johan Ernst Heilmann (1772–1840).

Fig. 4.

Cathrine Vilhelmine Heilmann født Geelmuyden Fleischer (1775–1847). Sydvestjyske Museer.

Cathrine Vilhelmine Heilmann née Geelmuyden Fleischer (1775–1847).

fra samme besøg i 1813. Hertil kommer, at man dårligt kan åbne en slægtsbog uden at finde et eller flere af hans arbejder, og at de hyppigt optræder på auktioner og løpemarkeder. Det er næppe forkert at antage, at der er bevaret i tusindvis af hans silhuetter, men hvor stor hans produktion i virkeligheden var, kan man kun gisne om. Den hyper-produktive franske silhuetør August Edouart (1789–1861), som arbejdede i England og USA, hævdede at kunne dokumentere, at han lavede næsten en kvart million silhuetter, idet han selv opbevarede dubletterne. Vi kan ikke vide, om Schmitz' produktion var i samme klasse, men han var uden tvivl den mest produktive silhuetør i Danmark og Norge.

Fig. 5.

Stiftsfysikus Hans Michael Randrup (1779–1844). Sydvestjyske Museer.

Chief County Physician Hans Michael Randrup (1779–1844).

Schmitz' „signaturer“

De færreste silhuetører signerede deres værker. Der kendes kun ét enkelt familiestykke, som Schmitz signerede „d. 15.me Juny 1816 - fecit F.L.Schmitz .. Bon. Premier Silhouetteur dan tout le monde“ (Jensen 1996). Men andre samtidige kilder⁹ har tilskrevet Schmitz et tilstrækkeligt antal silhuetter til, at vi med sikkerhed kan udpege en række karakteristiske træk ved hans silhuetter, som tilsammen kan kaldes hans „signaturer“.

Portrætligheden var den væsentligste kvalitet, når der skulle sælges silhuetter, men det gjaldt i første række hovedformen og i mindre udstrækning resten af kroppen ved helfigurportrætter. Ved de store, komponerede familieportrætter – de såkaldte familiestykker – var der helt frie tøjler, og det er i familiestykkerne, at man kan finde flest særkender.

Følgende liste opregner de vigtigste af Schmitz' „signaturer“:

- Detaljer ved frisuren er ofte markeret ved bittesmå klip, nogle mindre end en millimeter.
- Afskæringen nederst på brystsilhuetter varierer fra den helt simple med to lige store konkave klip over et markeret ærme – også afsluttet med et konkavt klip – til flæser på nogle damers ærmer.
- Yngre kvinder samt børn har små, spidse og skrånede fødder, næsten som om personerne svæver.
- Yngre damer har nydeligt rundede – og givetvis forskønnede – brystpartier.
- Mænd og større drenge har en mindre bule øverst på ryggen.

- Personerne er ofte udstyret med rekvisitter i hænderne eller under armen, passende til deres erhverv, køn, alder og position i familien. En skibskaptajn vil have en søkikkert, en bager vil have et brød, og en vinhandler en vinflaske og et glas. Kvinder vil have strikkesøj eller en necessaire, undertiden husets nøgle, ældste søn ofte en bog, og yngre børn vises med legetøj eller en blomst.
- På de store familiestykker vil scenen ofte være sat i en have med kanten af et hus, træer, hegn, buske, fugle på himlen og lidt lokale kendetegn i baggrunden, fx et tårn, en mølle eller en kirkegavl. Familiestykkerne kan også kendes på deres utvungne komposition, som viser os et afslappet samvær i familiens skød.
- Schmitz' mest karakteristiske „signatur“ findes på mange af hans familiestykker: En solnedgangshimmel, blå foroven tonende over i orange forneden, tegnet op i pastel på baggrundspapiret.
- Schmitz klippede på fri hånd, men altid i et fast målestoksforhold omkring 1:9. Hovederne er på størrelse med en stor mønt, og brystsilhuetterne er dermed ganske små, mens de store familiestykker kan være op til 60 x 80 cm.

Listen bør være tilstrækkelig til at identificere de fleste silhuetter, men specielt helt simple brystportrætter af mænd kan være lidt drilske.

Schmitz' „whereabouts“

Den store produktion betyder, at vi i mange perioder og over længere stræk kan plote Schmitz' rejseruter og opholdssteder ind på et kort og i en kalender. I de tilfælde, hvor

han averterede i de stedlige aviser, kan vi ligefrem sætte datoer på. I dag bruges udtrykket whereabouts mest til eliteidrætsudøvere, som skal dokumentere over for antidopingmyndigheder, hvor de vil befinde sig. Men vi kan bruge en dokumentation af Schmitz' whereabouts til at sandsynliggøre – eller i det mindste give et fingerpeg om – hvor eller hvornår en silhuet er klippet, undertiden også hvem der er portrætteret (Tuxen 2002). Det vil føre for vidt i denne artikel at beskrive Schmitz' whereabouts i detaljer. I stedet henvises til en artikel under fortsat udvikling på min hjemmeside.¹⁰

En bemærkelsesværdig ting ved hans rejseruter er, at han ofte ses at have undgået de større byer for i stedet at vælge de mindre, ligesom han gerne tager på længere rejser – især sørejser – uden nævneværdigt kundegrundlag undervejs. Man får det indtryk, at han nemmere har kunnet nå sin målgruppe med mund-til-øre metoden i de mindre byer, og man fornemmer, at han ikke blot har rejst af nødvendighed, men også i høj grad af lyst.

Kan silhuetter være primærkilder?

Historikere betegner den informationskilde, der er tættest på en begivenhed, som en primærkilde. Hvis man betragter en silhuet og den viden, man måtte have om den, som en informationskilde, så er den en primærkilde for selve portrætteringen. Man kan i grove træk udlede fire typer af information knyttet til en silhuet: Hvem er den eller de portrætterede? Hvornår er den lavet? Hvor er den lavet? Og hvem har lavet den? Alle disse informationer eksisterede, da silhuetten blev lavet, men ofte er de blevet glemt eller forvansket i tidens løb. Det gode er, at informationerne kan genskabes, og så kan silhuetten med god

sikkerhed svare på spørgsmål som: Hvem i børneflokket er egentlig min tipoldefar?

Inden for disse – beskedne – rammer er det min hypotese, at silhuetter er primærkilder. Det samme kan siges om portrætfotografier, men med silhuetterne har vi den yderligere fordel, at vi i mange tilfælde kan slutte os til de resterende oplysninger, hvis vi blot har nogle af ovennævnte informationer. Det skal vi se et eksempel på under identifikationen af silhuetsamlingen fra Ribe.

Silhuetsamlingen i Ribe

Samlingen består af ca. 20 portrætter, hvoraf nogle er brystportrætter og andre i helfigur. Kun et enkelt brystportræt er opklæbet i et fotoalbum, mens de resterende er uopklæbet. Hele samlingen stammer fra journalist K.H. Rosenstands bo¹¹ og er i dag fordelt mellem Sydvestjyske Museer og Ribe Byhistoriske Arkiv.

Den mest fremtrædende del af samlingen er 10 helfigurportrætter af familien Hyphoff, det ene portræt med mor og barn. Disse og en del af de øvrige portrætter er allerede delvist identificeret, idet de portrætteredes navne – i nogle tilfælde med spørgsmålstegn – er skrevet på bagsiden. Håndskriften er ikke K.H. Rosenstands, men er tilsyneladende af ældre dato (fig. 6).

Og hvordan havnede silhuetterne så hos journalist K.H. Rosenstand? Stiftsbogtrykker Niels Siersted Hyphoff og Christine f. Thormondt fik ganske vist ni børn, hvoraf dog sønnen Fritz Carl Robert Vilhelm døde, før silhuetterne blev klippet. Men kun den yngste datter Erhardine Christine blev gift og fik efterkommere. Hendes mand var rektor ved Ribe Katedralskole Carl Henrik August Bendtsen, og deres datter Christine Vilhelmine Emilie Bendtsen blev gift med kæmner i Ribe Carl Frederik Rosenstand. Dette par var Kai Hyphoff Rosenstands forældre, og dermed er proveniensen oplagt. I samlingen indgår også portrætter af andre fremtrædende ripensere. En del af disse vil jeg vende tilbage til.

Identifikation, tilskrivning og datering

Portrætterne af familien Hyphoff er som nævnt allerede delvist identificeret. Jeg har her forsøgt at opstille familien på samme måde, som en professionel silhuettør ville komponere et familieportræt.¹² I samlingen mangler et portræt af Ingeborg Christiane Hyphoff (1818–42). Det må antagelig være gået tabt. Til gengæld er der et ekstra portræt – damen yderst til venstre – som på bagsiden er betegnet Christine Hyphoff, altså identisk med moren med babyen. Det er nok en misforståelse, idet damen til venstre er både højere, fyldigere

og ældre. Men der er lighedspunkter, og jeg har i opstillingen antaget, at det er Christine Hyphoffs mor, der endnu levede i Ribe som enke i 1834. Fra venstre mod højre er personerne dermed: Florence Nicoline Thormondt f. Wirenfeldt (f. ca. 1764), Christine Hyphoff f. Thormondt (1788–1858), Erhardine Christine Hyphoff (1825–71), Jacobine Mathilde Lovise Hyphoff (1822 – efter 1860), Vilhelmine Jensine Henriette Cathrina Hyphoff (1817 – efter 1880), Amalie Bona Karoline Frederikke Marie Hyphoff (1814 – efter 1880), Anine Nikoline Johanne Florese Hyphoff (1812 – efter 1860), Emil August Hyphoff (1810–58), Jørgen Grubbe Hyphoff (1821–37), Niels Siersted Hyphoff (1782–1835).

Der er som ventet ingen kunstnersignatur på silhuetterne, som derfor skal kendes på de visuelle „signaturer“, og her er mange, som alle peger i retning af Franz Schmitz. For blot at nævne få: De skråtstillede fødder hos børn og yngre kvinder, de fine klip i håret, kvindernes runde brystpartier, objekterne i hænderne, tilpasset stilling, alder og køn, synlige øjenbryn og den lille bule i drengenes ryg, som dog ikke er synlig hos hr. Hyphoff, hvis portræt ser ud til at have været klippet til i ryggen på et tidspunkt. Man kan nævne flere „signaturer“ såsom den lille babys nysgerrige arme og bogtrykspapiret sværet på den ene side. Der er ingen tvivl om, at Schmitz er mester for denne række silhuetter.

Ud fra børnenes alder kan vi danne os et indtryk af dateringen. Bortset fra Ingeborg er alle familiens overlevende børn repræsenteret, og uden at gå i detaljer kan det siges, at deres relative alder passer sammen. Vi kan derfor gå ud fra, at silhuetterne er klippet samtidigt, og vi kan koncentrere os om den lille baby i moderens arme, som næppe kan være mere end omkring et år

gammel. Familiens yngste barn var Erhardine Christine Hyphoff – Kai Rosenstands mormor – som blev født 31. juli 1825. Silhuetterne kan dermed dateres til 1826.

Nu ved vi, at Schmitz er mesteren, og at han må have været i Ribe i 1826. Men kan vi komme tættere på? I byer af en vis størrelse ville Schmitz avertere og anprise sine ydelser i den stedlige avis, og Niels Hyphoff udgav netop „Ribe Stifts Adresse-Contoires Efterretninger“, det senere „Ribe Stifts-Tidende“ (Jacobsen 1962). Men Schmitz har måske ikke fundet det umagen værd at oplyse hele stiftets borgere om, at han var i Ribe og har i stedet nøjedes med en annonce i adressekontorets udhængsskab. Beviset for hans besøg, skal i stedet findes i pasprotokollen¹³, idet alle rejsende skulle vise pas til den stedlige øvrighed, hvor de kom frem. Og Ribes byfoged har pertentligt skrevet i sin protokol, at „Silhouetteur F. L. Schmidt“ ankom til Ribe fra Aabenraa 1. september 1826 og afrejste mod Varde 29. september samme år.¹⁴ Dermed er silhuetterne med sikkerhed dateret til september 1826.

I silhuetsamlingen befinder sig også nogle mere gådefulde silhuetter, hvoraf tre på bagsiden er betegnet „Heilmann“, „Mad Heilmann“ og „Justitsraad Randrup“. De førstnævnte må være Cathrine Vilhelmine f. Geelmuyden Fleischer (1775–1847) og Johan Ernst Heilmann (1772–1840), som var borgmester i Ribe 1812–23 og igen 1827–30 (Hjorth-Nielsen 1935, s. 137). Justitsråd Randrup må være Hans Michael Randrup (1779–1844), som fra 1822 var stiftsfysikus i Ribe og blev udnævnt til justitsråd i 1836. Portrætterne bærer alle en række tydelige „signaturer“ fra Schmitz’ saks og må tilskrives ham.

Hvis vi kan stole på betegnelserne bag på disse portrætter, melder spørgsmålet sig, hvordan personer-

Fig. 6.

Stiftsbogtrykker Niels Hyphoff med familie. Sydvestjyske Museer.

Stiftsbogtrykker Niels Hyphoff med familie.

Fig. 7

Fig. 7.

Distriktskirurg Johan Ludvig Hansen. Ribe Byhistoriske Arkiv. Foto: Jan Tuxen.

Chief District Surgeon Johan Ludvig Hansen.

Fig. 8

Fig. 8.

Købmand Jørgen Enevoldsen. Ribe Byhistoriske Arkiv. Foto: Jan Tuxen.

Merchant Jørgen Enevoldsen.

Fig. 9

Fig. 9.

Købmand Moses Dessauer. Ribe Byhistoriske Arkiv. Foto: Jan Tuxen.

Merchant Moses Dessauer.

ne hænger sammen med slægten Hyphoff/Bendtsen/Rosenstand. Der er ikke i de involverede personers forældregeneration fundet noget slægtskab.¹⁵ At familierne Hyphoff, Randrup og Heilmann har plejet omgang med hinanden, er der dog ikke tvivl om. De tilhørte alle det bedre borgerskab i byen, og de stillede op som faddere for hinandens børn.¹⁶ Et gæt kunne være, at silhuetterne er blevet udvekslet, da borgmester Heilmann i 1830 tager det mindre belastende embede som byskriver i Varde (Hjorth-Nielsen 1935, s. 137) og dermed flytter fra Ribe. Selvom papirsilhuetterne er originale, blev de klippet i foldet papir, så der var altid en spejlvendt dublet, som man kunne forære væk.

I samlingen er endvidere brystsilhuetter af andre notabiliteter i byen: Distriktskirurg Johan Ludvig Hansen (1778–1840), købmand Jørgen Enevoldsen og købmand Moses Dessauer, stiftsbogtrykkerens kompagnon (Jacobsen 1962). Jeg har ikke underkastet disse en nøjere undersøgelse, men de bærer Schmitz' „signaturer“ og kan meget vel være samtidige med portrætterne af familien Hyphoff. Silhuetterne kan ikke være lavet senere end 1826, eftersom Schmitz dør et halvt år efter sit besøg i Ribe.¹⁷

Kan vi af denne betragtelige samling slutte, at vi har fundet de bevarede silhuetter fra Schmitz' besøg i 1826? Næppe. Hans silhuetter var ikke dyre, og et brystportræt kostede stort set, hvad der svarede til en arbejders dagløn. Han og hans familie levede af hans silhuetkunst, og med de omkostninger, han har haft til rejser og ophold, har denne samling næppe kunnet brødføde ham i en uge. Dermed er der grund til at tro, at han i løbet af sine fire uger i Ribe har lavet mange flere, som vi blot ikke kender til. Det lange ophold giver også en antydning af, at dette besøg enten har været hans eneste i Ribe eller i det mindste, at et tidligere besøg har ligget langt tilbage, fx o. 1809, hvor han har været i Varde og på Fanø.¹⁸ De portrætter, som er vanskelige at datere – specielt brystsilhuetterne – kan således med en vis forsigtighed også dateres til 1826.

Lad os til slut se på, hvad der kan have bragt Schmitz til Ribe. Mundtil-øre metoden og gode forbindelser var vigtige for hans markedsføring, og en direkte introduktion til borgerskabet i en ny by har nærmest kunnet servere kundekredsen på et sølvfad for ham. En sådan introduktion kan Schmitz meget vel have haft med til Ribe, og

det bringer en af Danmarks mest kendte silhuetter i spil. Borgmester Heilmann var præstesøn fra Kerteminde, og hans søster Sophie Hedeveg Heilmann (1775–1851) havde i sit første ægteskab giftet sig til hovedgården Brøløkke lige nord for Kerteminde. Hun blev gift anden gang med landinspektør Johan Frederik Utke (1761–1824) og fik i alt 14 børn, som alle levede. Ægteparret Utke og alle børn er afbildet på „Den store Brøløkke-silhuete“,¹⁹ et familiestykke, hvor alle Schmitz' talenter er taget i brug. Scenen er sat i en have, hvor familien er samlet i en stille stund, hver optaget af sine små sysler. Her er stole, træer, et hushjørne, fugle og en solnedgangshimmel som baggrund. Netop himlen var en virkningsfuld effekt, som Lexow påpeger, men også såre simpel at udføre.²⁰ Silhuetten har i øvrigt den mærkværdighed, at den er klippet og komponeret ad tre omgange, i 1807, i 1815 samt i midten af 1820-erne (Oxenvad 1977). Oxenvad foreslår, at den sidste æn-

dring med tilføjelse af den yngste datter Adolphine (1816–1900) skal være sket i 1824, samme år som Johan Utke dør. Adolphine ser dog ud til at være mindst ti år gammel på silhuetten baseret på hendes højde, skikkelse og klædedragt. Schmitz' sidste besøg på Brøløkke må derfor snarere henføres til 1826²¹ og dermed på hans rute fra København til Ribe. Mon ikke Schmitz med stor glæde har viderebragt en hilsen fra enkefru Utke til hendes bror, borgmesteren i Ribe?

Noter

1. Artikler om Boy Jensen Greve, C. Limpricht, Johannes Schandorff, Franz Liborius Schmitz og Joachim Gottfried Wilhelm Weitlandt er medtaget i Weilbach.
2. I fri oversættelse: „At han [...] fremstilles som silhuet af europæiske dimensioner, forekommer dog at være en over-

Fig. 10.

Den store Brøløkke-silhuete. Foto: Aabenraa Antikvitetshandel.

The large Brøløkke silhouette.

- vurdering. Ganske vist er hans klip dygtigt udført og virker utvungne, når man sammenligner med dem, andre omrejsende 'kunstnere' lavede. Specielt i brystportrætterne har han også en elegance i omridset, som kun en kunstnerisk følsom hånd kan få frem. Men i perspektiv overskygges det af hans grovere og hastigt fremstillede arbejder, der må karakteriseres som produkter lavet af en kunstner, der er henvist til at have silhuetterne som levebrød.“
3. I fri oversættelse: „Hans 'kunstneriske kald' (hvis man kan tale om det) ytrer sig frem for alt i hans gruppe- og familie billeder, som ser ud til at være blevet hans særlige specialitet.“
 4. Dette fremgår af flere pasprotokoller og af mange af de annoncer, som han indrykkede i aviserne, hvor han kom frem.
 5. „Wochenblatt zum Besten der Armen in Kiel“, 10. juni 1799.
 6. Udstillingen omfattede 692 silhuetter. 347 kunne tilskrives i alt 21 navngivne kunstnere. Af disse 347 var de 214 klippet af Schmitz.
 7. Se en fortegnelse – som fortsat er under udvikling – på www.tuxen.info/silhuetter/franz_liborius_schmitz.htm#museer
 8. Udtrykket 'famiestykke' – egl. det tyske 'Familiestück' – reserverede Schmitz til de store komponerede familieportrætter, oftest med scenen sat i en have og en solnedgangshimmel som baggrund.
 9. Fx Andreas Jørgensens dagbog for 16. januar 1803, Willemoesgårdens Mindestuer, Assens, samt et referat i protokollen for „Eutiner Literarische Gesellschaft“, 23. december 1817, Eutiner Landesbibliothek.
 10. www.tuxen.info/silhuetter/franz_liborius_schmitz_rejser.htm
 11. Ifølge Kai Hyphoff Rosenstands testamente af 23. december 1971 blev de dele af hans indbo, som havde museumsmæssig interesse, testamenteret til Den antikvariske Samling i Ribe. Sydvestjyske Museers journalnr.: ASR 22M71E. Ribe Byhistoriske Arkiv: Arkivfond A191.
 12. For at passe ind i kompositionen er nogle af portrætterne blevet spejlvendt. Dette er dog ikke uhistorisk, eftersom silhuetterne blev klippet i foldet papir, så der altid fremkom to ens, men spejlvendte portrætter. Komposition og billedbehandling: Gunnar Bech Møller.
 13. Ribe Byfogeds pasprotokol 1826–34, Rigsarkivet, film nr. M-32357. Original i Landsarkivet i Viborg.
 14. Varde Museum ejer et famiestykke af garvermester i Varde Laurids Gotfredsen med hustru og seks børn (Nielsen m.fl. 1992). Silhuetten kan dateres til ca. oktober 1826.
 15. Hvor det har været enkelt (fx gennem Nygaards Sedler, Wibergs præstehistorie o.l.), har jeg undersøgt personernes aner gennem flere generationer, også her uden at finde anesammenfald.
 16. Madame Heilmann er fadder ved Fritz Carl Vilhelm Hyphoffs dåb 5. november 1815, jomfru H. Heilmann er fadder ved Ingeborg Christiane Hyphoffs dåb 22. maj 1817, stiftsfysicus Randrup er fadder ved Severine Jacobine Mathilde Lovise Hyphoffs dåb 29. november 1822, og borgmester Heilmann er fadder ved Frederik Erhard Michael Randrups dåb 1. september 1828, alle i Ribe Domkirke.
 17. Flere silhuetter i Rosenstands arkiv er af forskellige grunde ikke beskrevet i denne artikel. Der er tale om uidentificerede eller forkert identificerede portrætter, kopier af Schmitz' værker eller personer, som ikke har opholdt sig i Ribe i Schmitz' levetid.
 18. Silhuetsamling af familien Thorbøll, Varde Museum, samt famiestykke af „Den rige Jacobsen på Fanø“, privateje.
 19. Silhuetten er beskrevet i mange kilder, herunder Heilmann 1893–95, Oxenvad 1977 og Duus 2006. Den var i familiens eje indtil 1984 og indgår nu i en udenlandsk privatsamling. Der er i årenes løb lavet mindst fem forskellige litografiske reproduktioner af den, de fleste i fuld størrelse, heraf to i firfarvet iristryk.
 20. Pastelkridtet i baggrunden skabte dog det problem for kunstneren, at han ikke på holdbar vis kunne klæbe silhuetterne op på baggrundspapiret. Derfor måtte han fore rammen med et tykt lag papir for at holde de individuelle portrætter fast (Christensen 2006 og 2011). Det gav ham til gengæld mulighed for at ændre sine famiestykker ved en senere lejlighed.
 21. Dateringerne af en silhuet, som har været åbnet og ændret, må naturligvis tages med et gran salt. Dette er dog det eneste kendte eksempel på, at Schmitz har 'snydt' med sine famiestykker.
 22. Translation: Nina York.

Litteratur

Christensen, Anne-Marie 2006: Konservering af et silhuetklip fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum, *Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift* 2006, s. 32–38, også tilgængelig på http://tuxen.info/silhuetter/konservering_af_et_silhuetklip.htm

Christensen, Anne-Marie 2011: Konsolidering af pastelfarve, *Meddelelser om konservering* 2011 nr. 1, s. 27–33.

Duus, Jørgen 2006: *Silhuetter – Skygger på væggen*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.

Grevenor, Henrik 1922: *Silhouetter*, Norsk Folkemuseum, Kristiania.

Heilmann, Gerhard 1893–95: *Slægten Heilmann*, trykt som manuskript, København.

Hjorth-Nielsen, H. 1935: *Danske Prokuratorer med kongelig Bevilgning 1660–1869*, Levin & Munksgaard, København.

Jacobsen, Aage 1962: *Ribe Stiftstidende og Ribe Stiftsbogtrykkeri*, Ribe Stiftsbogtrykkeri, Ribe.

Jensen, Jens Aarup 1996: Købmand Buch i Ringkøbing – en nyhervervet Ringkøbing silhuet, *FRAM (Fra Ringkøbing Amts Museer)* 1996, s. 11–15.

Lexow, Einar 1908: Silhouetteuren Franz Liborius Schmitz i Norge, *Kunst og Kultur*, Kunsthistorisk

Forening, Alb. Cammermeiers Forlag, Kristiania, s. 157–76.

Nielsen, Ole Nørskov m.fl. 1992: *Varde – en gammel vestjysk købstad*, Varde Museum, Varde.

Oxenvad, Niels 1977: Omkring nogle fynske silhouetter, *Fynske Minder* 1977, s. 85–102.

Pieske, Christa 1963: Lübecker Porträtsilhouetten um 1820 von Franz Liborius Schmitz, *Der Wagen* 1963, s. 121–127.

Schlee, Ernst 1959: Schleswig-Holsteinische Silhouetten, Kunst in Schleswig-Holstein, *Jahrbuch des Schleswig-Holsteinischen Landesmuseums Schleswig / Schloß Gottorf*, Christian Wolff Verlag, Flensburg.

Tuxen, Jan 2002: Silhouetter – en overset ressource i slægtsforskningen?, *DIS-Danmark Slægt & Data* nr. 3, 2002, samt *DIS-Norge Slekt og Data* nr. 4, 2002, også tilgængelig på http://tuxen.info/silhouetter_en_overset_ressource.htm

Weilbach 1994–2000: *Dansk Kunstnerleksikon*, hovedredaktør Sys Hartmann, Munksgaard-Rosinante.

Summary²²

A silhouette artist comes to town – the identification of a silhouette portrait collection

As a fashion phenomenon, silhouettes in the form of cut or painted profile portraits were introduced to Denmark around 1780 by artists from the German-speaking countries and remained popular until about 1850. Most of the silhouettes that have been preserved were created by professional artists, among whom Franz Liborius Schmitz (ca. 1782–1827) was by far the most productive. He traveled throughout Denmark, visiting even

small towns as well as major parts of the Norwegian coastline and Schleswig-Holstein, also parts of Sweden. His works are probably owned by more Danish museums than that of any other artist – although not by art museums.

Despite the apparently anonymous origin of the black profile portraits – very few are signed – the professional silhouette artists possessed certain distinctive features in their works enabling positive identification; they might be called the artists' „signatures“. Schmitz's „signatures“ range from body details of the subjects – rounded breasts, pointed-toe feet, bumps on men's backs, etc. – to the large portraits of family gatherings in a garden with a sunset sky in the background.

Thanks to the wealth of preserved silhouettes that can be attributed to Schmitz, aided by relevant newspaper ads and passport ledger entries, his whereabouts can to a certain extent be plotted. By combining the knowledge about Schmitz's „signatures“ and his whereabouts the silhouettes become a primary source for identification of the portrayed persons.

This methodology has been applied in the case of a collection of silhouettes belonging to Southwestern Jutland Museums (Sydvestjyske Museer) and Ribe Archives of Local History (Ribe lokalhistoriske arkiv). The collection was deeded by will in 1971 to the Museum by a local journalist Kai Rosenstand. The analysis performed focused on the silhouettes showing printer and newspaper publisher Niels Siersted Hyphoff and his family. Research shows that the silhouettes were inherited by Rosenstand. An earlier identification of the collection is partially confirmed, with some corrections, and its attribution to Schmitz has been unquestionably established as well as the date of

origin of September 1826. The article also establishes a connection to „The Large Brøløkke Silhouette“, one of Denmark's most famous silhouettes, which suggests a relevant background for Schmitz to visit Ribe in 1826.

Jan Tuxen

Fhv. Projektkoordinator, datalog
Kongshøj Allé 23
5300 Kerteminde
jan@tuxen.onfo
www.tuxen.info

BYMÅRSK OG GÆST

Udgravningerne i
sct. Nikolajgade

Ribe-stenen

1200-tallets ærkebispes-
stridigheder i lokalt perspektiv

Højmiddelalderens grave
på Lindegården i Ribe

En silhuettør kommer
til byen